

ПРИФРОНТОВІ ПОДІЛЬСЬКІ МІСТА І МІСТЕЧКА ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА БУДИНКІВ ШТАБІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ У КАМ'ЯНЦІ- ПОДІЛЬСЬКОМУ ТА ПРОСКУРОВІ.

© Нагнибіда Р., 2021

В статті поверхнево подана інформація про стан прифронтових подільських міст та містечок під час Першої (Великої) світової війни. Подано документи про руйнування будинків у перші дні взяття Кам'янця-Подільського австрійськими військами. Використано план міста Кам'янця-Подільського 1905 року, на якому позначені будинки, де розквартирувалися штаби дивізій Південно-Західного фронту у 1915-1916 рр. Подано збережені в АГАД окремі документи з архіву Південної армії, що стосуються подій на російсько-австрійському фронті у 1915-1918 роках, а також здійснено їх короткий опис. Основний акцент у статті зроблено на стані двох будинків, в яких знаходилися штаби Південно-Західного фронту, і, ймовірно, проживав командувач фронтом О.Брусилів. Зокрема проаналізовано історичне минуле будинку по вул. Л.Українки, 38 в м. Кам'янець-Подільському. Краєзнавці припускають, що досліджуваний будинок звели на кошти міста як резиденцію для прийомів міським головою гостей та делегацій. Під час свого візиту до Кам'янця 30 березня 1916 р. у будинку ночував російський цар Микола II зі своїм ад'ютантом графом Володимиром Фредеріксом. Також краєзнавці припускають, що саме тут генерал Олексій Брусилів задумував свій відомий прорив російськими військами австро-німецького фронту. В 1917 р. у будинку генерал Лавр Корнілов мав розмову з майбутнім гетьманом України, на той час генералом російського війська, Павлом Скоропадським щодо його участі в державному перевороті та поваленні влади Тимчасового уряду. Те саме здійснено щодо будинку за адресою вул.Гагаріна, 4 в м.Хмельницькому (історична назва Проскурів). В додатках подано секретні мапи австрійського військового командування, неопубліковані рисунки та призабуті знімки 20-30-х рр. ХХ ст., які відображають стан окремих пам'яток культурної спадщини після Великої (Першої) світової війни.

Із великої кількості перелічених об'єктів нерухомості лише по двох із вище описаних пам'яток, а саме будинок за адресою по вул.Лесі Українки, 38 в м.Кам'янець-Подільському та будинок за адресою по вул. Гагаріна, 4 в м.Хмельницькому, виготовлена пам'яткоохоронна облікова документація. Інші зазначені в публікації об'єкти нерухомості в населених пунктах Тернопільської та Хмельницької областей, що постраждали під час Великої війни, й надалі залишаються малодослідженими, неперспективними та призабутими.

Ключові слова: Перша світова війна, м. Кам'янець-Подільський, м. Проскурів, Брусилівський прорив, фронт, штаб, пам'ятка архітектури, архітектурний опис, наспортизація об'єкта.

Актуальність

Події столітньої давності, що сколихнули Європейський континент, спровокували «Велику війну» світового масштабу. Її задум та хід подій змінив розстановку сил, а українці по обидва береги

Збруча в ході військових офензив, воювавши на стороні різних армій, загартовували військовий бойовий дух, який знадобився після розпаду Російської, Австро-Угорської та Османської імперій для створення своєї власної держави. Один із австрійських військових, уродженець Галичини, що потрапив до російського полону, описує цей момент ось як: ... в першій половині 1916 р. воєнні операції відбувалися на території Галичини, Буковини та Волині. В тому часі я був на фронті на Волині...і в часі російської офензиви під командою генерала Брусілова я попав у російський полон...4 червня 1916 р. Полонених ... було дуже багато, бо офензива генерала Брусілова була удачною...Нас вели три російські солдати, з яких два були українці, а один москаль. Один українець був свідомий...З цим свідомим я нав'язав розмову... Він був із Херсонщини, був грамотний...чув про Україну, але себе називав малоросом, а свою мову малоросійською. Слова Українець, Україна наче боявся. Дуже дивувався, що ми полонені з Австрії звали себе українцями, але радів, що мав нагоду пізнати їх і з ними говорити зрозумілою мовою.» (Паладійчук, 1995, С. 76).

В історіографії мало приділяється уваги дослідженню прифронтових міст та містечок, що постраждали під час Першої світової війни, зокрема їх житловій забудові, акцентуючи увагу на подіях Української революції 1917-1920 рр.

Бойові дії 1914-1917 років в прифронтових землях змінили звичайний уклад життя національних громад. Сакральні, адміністративні, житлові, палацові та господарські приміщення втратили своїх первісних власників. Внаслідок пошкоджень і недоглянутості вони поступово перетворювались в руїни й стирались із лиця землі. Цегла повторно використовувалась як будівельний матеріал, а дерев'яні конструкції йшли на дрова, для обігріву тих будинків, власники яких прагнули врятувати традиційний уклад та буденність. Проте політичні обставини абсолютно не сприяли збереженню старих звичаїв, веденню народного господарства, промислів. Сам же Брусіловський прорив, на думку іноземних дослідників, не переламав хід війни, а навпаки, наблизив Російську імперію до неминучої революції з поваленням монархії на чолі з імператором Миколою II. Прифронтові території, що зазнали бомбардувань та знищення інфраструктури, так і не оговтались, а їх статусність та вплив довоєнного періоду в подальшому не поновився, ба більше, поглибив і до того складне становище. Але саме «...після Першої світової війни настали ...великі зміни. Зникли слова русин, австріяки. Кожний селянин вже знав, що він українець...» (Романюк, 1994, С. 89).

Стан наукової розробки

Після закінчення Першої світової війни протягом 1920-х-30-х рр. побачила світ значна кількість праць російських та іноземних істориків про події 1914-1917 рр., (Талерговській, 1924; Литвинов, 1923; Фалькенгайн, 1923; Зайончковский, 1938-1939; Dabrowski, 1937) У серії «Нарисів» важливими є 5, 6 та 7 томи, в яких зібрані матеріали про хід воєнних кампаній у 1915-1916 роках. (Клембовский, 1920; Зайончковский, 1923; 1924).

З початком Другої світової війни друкували джерела та мемуарні спогади, що пройшли цензуру і відповідали духу часу виходу книг (*Горлицкая операция: Сборник документов мировой войны на русском фронте (1914-1917)*, 1941; Брусілов, 1943; Таленский). З другої половини ХХ ст., радянські, німецькі, австрійські та польські історики підготували ґрунтовніші праці, в яких деталізували та реконструювали хронологію всіх етапів військових бойових операцій (Ростунов, ред., 1975).

Серед українських істориків слід відзначити поодинокі праці (Волковинський, 2004; Петрій, 2006; Велика війна, 2014), а для дослідження втраченої забудови варто звернути увагу на історичні розвідки місцевих краєзнавців, які в своїх працях подавали свідчення місцевого населення, що було учасником бойових дій та з сумом описувало руйнацію й жалюгідний стан своїх містечок та сіл, що зазнали бомбардувань (Заповольський В. 2009; Антонюк, 2013; Саранчук, 2015, Пустиннікова, 2021). Академічні праці джерелознавчого характеру опускають цей пласт досліджень (*Велика війна*, 2015).

Автор статті, ще у 2011 році виявив, проаналізував та опублікував мемуарні спомини Мефодія Зимакі про стан Збрижа. Першу світову війну в Збрижу він описує так:

«В 1914 році розпочалася війна з Австрією та Німеччиною. 31 липня ворожі піхотні і кавалерійські частини перейшли кордон і пішли в напрямку села до Летави. Там їх зупинили козаки і пігнули назад до містечка Збриж. В Збрижу піхота засіла за мурами маєтку пана Козицького. Підійшовши під укріплення з-за Збруча розпочалася перестрілка. Козаки спішилися, бо верхівцем в садах не пройдеш, і до вечора відкинули австрійців за Збруч. У других місцях австрійці пройшли аж до Городка. Там зустрілись з головними російськими силами, котрі погнали їх назад. На 6 серпня австрійців перегнали за Збруч і пігнули далше на захід. Через два тижні прийшло розпорядження вислати все єврейське населення з м. Збриж за 24 години. Як прифронтового містечка...В 1918 році, коли селяни-біженці повернулись у свої розбиті війною домівки, вони їх поремонтували. Єврейські ж не повертались і та площа (8 га) в явному центрі міста пустує і до цього часу...» (Нагнибіда, 2011а, С.71.) (Рис.1).

Бойові дії двох армій на російсько-австрійському кордоні з постійною зміною фронту стали катастрофою не тільки для забудови прифронтових населених пунктів, але й палаців заможних родин, які грабувались в перші дні війни. Відомо що:

«4 августа в с.Красноставцы в имении Эдмунда Гасдорфа вторгнулся отряд австрийской кавалерии численностью около 1700 человек, который по приказу своего командования отнял у приказчика ключ от магазина и в течении суток продовольствовал как фуражем так и другими съестными припасами...5 того же Августа 14-й Австро-Венгерский гусарский полк вторгнувшись в Маковское имение ... в продолжении ночи причинив этому обществу на сумму около 1300 руб. Убытки 350 крон» (ЦДІАК, 1915, с.257).

З краєзнавчої літератури відомо, що дощенту знищено Палац Ковнацьких в містечку Жванець. В Острівчанах пограбована й знищена резиденція-палац Домініка Старжинського. У Панівцях зруйновано палац графа Кароля Старшинського. У Зінківцях знищено палац, що збудований на кошти Олександри Браніцької. Від палацу католицьких біскупів у Чернокозинцях також не залишилося сліду. В Підпилип'ї не встановлено, де розміщувався палац родини Підфіліпських, бо він також був знищений австрійськими військами. У Заваллі в 1915 р. спалений палац-двір Йозефа-Дверніцького. У Дзвенигороді знищено побудований на кошти Теодора Кечицького палац у стилі класицизму. У Більчі-Золотому пошкоджено палац Сапег, збудований на початку XIX ст. В Олексинцях знищено одноповерховий палац – двір родини Мельбаховських. В Сапогові знищено палац-двір родини Голейовських. Припускаємо, що у Мельниці-Подільській зазнав пошкоджень палац, збудований у стилі еkleктики Мечиславом Ігнацієм Дунінім-Борковським. Перша світова війна завдала збитків і палацу Агенора Голуховського у Скалі-Подільській (Нагнибіда, 2011б, с.87), від великого комплексу якого залишився флігель прислуги та конюшні, а «саме місто...війна зовсім знищила...» (Степовий, 1996, с.46). Та ж доля спіткала містечко Гусятин, бо під час Брусилівського прориву: «Гусятин горів цілий місяць». (Горбоватий, 2004). Пошкоджено Онуфріївську церкву (Рис.2), синагогу, міську ратушу, а від старовинних міських укріплень залишилась зруйнована в'їзна брама (Рис. 3, 4) (*Materiały do dziejów zamków czerwogradskich zebrane przez Aleksandra Czołowskiego*, 1935).

Така ж доля спіткала палацовий комплекс в Гусятині Адама Голуховського, який був розграбований в перші місяці війни російськими військовими. З архівних джерел відомо, що:

«некий Мойша Бабицкий, подрядчик при заведующем 362-й полевой хлебопекарни ротмистр Четет, также жители гор.Киева, принимал вместе с ниже названным участие в разграблении дворца графа Голуховского в бывшем австрийском Гусятине...задержанием у названного Бабицкаго в м.Городок экипажа и столового серебра графа Голуховского. По вине местной полиции ... вместе с указанным экипажем две подводы с ящиками и другой экипаж тоже нагруженный, а также сам Бабицкий были отпущены и все это проследовало чрез Ярмоленцы, Проскуров...мещанин гор.Речицы, Минской губернии Мойша Бабицкий ...сознался в этом

преступленні. Указав при этом на главного виновника совершения грабежа на заведующего 362-й полевой хлебопекарни ротмистра Чечета, у коего по словам Бабицкаго могут находиться вещи похищенные из дворца» (ЦДІАК, 1915, с.210, 253).

В сусідньому із Гусятином містечку Копичинцях : *«Московська інвазія тривала ... найдовше з цілої Галичини, бо аж до липня 1917 р., фронт спинився на Збручі, де ще довгий час у прикордонних селах продовжувалась воєнна руїна»* (Садовська-Денисюк, 1974, с.284), а замок-палац Баворовських російські війська спалили (Рис. 5-7), а за компанію ще й усі три графські гуральні та млин біля шлюзів (Рис.8) (Замки та Храми України, КАМІЕНCZАНКА, 2017, Копичинці (castles.com.ua). Не в кращому стані знаходилось містечко Устя , *«...бо російські війська прогнали жидів...в липні 1915 р., а містечко цілковито знищили...»* (Романюк, 1994, с. 87).

Пограбування російськими військовими зазнав палац з будинками та флігелями в Червоногороді (Aftanazy, 1992, s.70.), а містечко Язлівець у 1916 році, після авіаційних бомбардувань, перетворилося на суцільну руїну (Рибчинський, 2005, с. 273). В період першої світової війни сильно постраждала внаслідок активних військових дій Тарнограда та її околиці (Майхер, 2015). Вишукана за австрійського мирного часу Коломия за третьої російської адміністрації погрузла в антисанітарії. Російські солдати не слідкували за чистотою поблизу своїх частин, а по Коломії стояла : *«тїлюка на вулицях, бруд на дорогах, у подвір'ях та інші безчинства»* (Монолатій, 2010, С.254). У Чернівцях завершилась під час Брусилівського прориву епопея із символом Габсбурзької монархії, двоголовим орлом та забитими в нього символічними цвяхами із золота, срібла та заліза, які жертвували на війну мешканці Буковини. Спочатку росіяни загорнули орла в полотно, а незабаром демонтували з верхівки ратуші. (Петрій, 2006, с.139).

Великі руїнації, що зазнали прифронтіві містечка, свідчать про застосування певних тактик по веденню бойових дій обома сторонами в перші роки війни.

Відомо, що під час Горлицької операції російське командування з метою зменшення швидкого просування австро-німецьких військ вперше застосувало масштабне руйнування інфраструктури. 5 травня 1915 року начальник штабу верховного головнокомандувача В.Драгоміров наказав робити це начальникам штабів усіх армій Південно-західного фронту. Генерал-майор І.Павський у телеграмах зазначав, що на всіх напрямках інтендантські вантажі вивезено, мости знищено, залізничне полотно зруйновано, станційні споруди спалено, паровози й вагони відтягнуті. (Чемеринський, 2011, с. 113).

Опубліковані документи та інформація з краснзнавчої літератури не дозволяють реконструювати вцілому цей фрагменти історії, а отже подальший пошук архівних документів, їх дешифрування та публікація, дозволять заповнити прогалини та підкріпити події столітньої давності документальними свідченнями.

Джерельна база дослідження

У Головному архіві Давніх актів у Варшаві зберігається значна кількість документів Південної армії 1914-1918 рр. Один із фондів, а саме №.328. (Wywiad 3. I 7. Armii), сформований із документів німецької та австрійської армій, бойові дії яких відбувались на території Балканського півострова.

Наступний фонд №.329 включає масив документів по воєнних діях Південної армії на території сучасної Тернопільської та Хмельницької областей. Документи висвітлюють розгортання фронту Південної армії, а також опис території, де проходять бойові дії. Опрацював та каталогізував документи, оформивши їх в 221 архівну одиницю, Януш Пивовар. Документи написані німецькою, польською, угорською, російською, українською та французькою мовами.

Так як бойові дії відбувались з великими інтервалами, з обох сторін працювали диверсійні групи та шпигуни, які здійснювали розвідку територій з метою з'ясування дислокації військових частин. Тому і не дивно, що значна частина документів присвячена дезертирам та шпигунам, що були завербовані і могли ставитись лояльно як до австрійської, так і до російської армій. В AGAD цей масив джерел зберігається в сигнатурах 22, 64-209, 217 (Ziznania świadkow, bandytysm w strefe przyfrontowej,

документація dotycząca osób podejrzanych o współpracę z wywiadem rosyjskim, wykazy zagubionych dokumentów).

Вартими уваги є наступні сигнатури: Nr. 328. Sygn. 141. – Humeniuk Jakob. Spionageverdacht [Podejrzan o szpiegostwo] – 1915-1916; Sygn. 142. Kurylak Nikolaus. Spionageverdacht [Podejrzan o szpiegostwo, nazywany karze Rudeński]; Sygn. 143. Buczacz, polit[isch Verdächt[ige]. Verzeichnis der mit den Russen abgezogen Personen [Lista osób, które uciekły wraz z wycofującymi się Rosjanami]. Verzeichnis der Zöglinge des russ[ischen] Konviktes [Lista wychowanków rosyjskiego internatu w Gorlicach] – 1915-1917; Sygn. 144. Dobrzanski Elias. Spionageverdächtigung [Podejrzan o szpiegostwo].- 1916; Sygn. 145. Talski Emilie. Reise nach Rumänien. Reisebewilligung [Zezwolenie na podróż do Rumunii] – 1916.; Nr. 329. Cesarsko-Niemiecka Armia Południowa. Sygn. 22. – Przydziały, personalia, prośby o urlop, dyrektywy odnośnie karania dezertorów, telegramy, wojsko inżynieryjne, wynagrodzenia. 2.04.1917-13.01.1918.; Nr. 23. 15/07/1917-02/01/1918 – Telegramy, szkolenie kadry wojskowej, personalia odnoznaczenia żołnierzy, wojsko inżynieryjne. Interesujący dokument z dnia 12.09.1917 r w którym przestrzega się kadre oficerską przed lekkomyślnymi kontaktami z kobietami mogącymi być szpiegami. Trzy przykłady takich sytuacji.; Sygn. 24. Personalia, zaopatrzenia, telegramy, rozkazy dotyczące przestrzegania tajemnic służbowych, odznaczenia żołnierzy, wojsko inżynieryjne. 14.06.1916-12.01.1918.; Sygn. 64. Zeznania świadków, bandytyzm w strefie przyfrontowej, dokumentacja dotycząca osób podejrzanych o współpracę z wywiadem rosyjskim i obrazę majestatu państwa.; Sygn. 75. Ucieczki jeńców rosyjskich, osoby podejrzane o szpiegostwo, obrazę majestatu państwa, protokoły zeznań, opisy rosyjskich placówek wywiadowczych, telegramy, personalia osób politycznie podejrzanych, a uwolnionych przez Rosjan z więzienia we Lwowie.; Sygn. 76. Protokoły zeznań, zeznania jeńców rosyjskich, telegramy, ucieczki jeńców rosyjskich, cenzura, osoby podejrzane o współpracę z wrogiem, szpiegostwo, obrazę majestatu państwa, rusofilskie nastawienie. – 24/02/1915-01/11/1916; Sygn. 77. Ucieczki jeńców rosyjskich, osoby podejrzane o współpracę z wrogiem, szpiegostwo, telegramy – 18/03/1916-07/09/1916; Sygn. 93. Protokoły dochodzeń, protokoły zeznań, telegramy, listy gończe, meldunki o działalności ukraińskich nacjonalistów, osoby podejrzane o dezercje, szpiegostwo, obrazę majestatu państwa. 29.09.1915-05.03.1916.

Цікавою для вивчення є сигнатура 214, що описує раптове поширення епідемії, та характеристика українського населення (Дирекtywy odnośnie transport wojskowego, wynagrodzenia i odznaczenia, дирекtywy postępowań wobec wybuchu epidemii cholery, charakterystyka ludności ukraińskiej – 19/01/1915-23/10/1915). Аналогічні документи зберігаються в ЦДІА (К), зокрема про бажання населення прифронтового села Російської імперії переселитись до Америки. (ЦДІА (К) Ф. 301. Оп. 2. Спр. 394. Арк. 51. Сообщение штабс-ротмистра Отдельного корпуса жандармов Степанова Каменецкому уездному исправнику от 13 февраля 1914 г. О намерении крестьян с.Кадиевцы /около 100 человек/ тайно эмигрировать в Америку). Інші документи у згадуваному архіві представлено справами, які свідчать про невдоволення селян російською армією, а саме головнокомандувачем – Миколою II (ЦДІАК Ф. 301. Оп. 2. Спр. 1749, Спр. 1751, Спр. 1752, Спр. 1753 – 1797).

В ЦДІАК автором статті виявлено документ – список будівель, пошкоджених під час бомбардування міста Кам'янця-Подільського австрійськими військами у перші дні «Великої» війни, складений ревізійною комісією після виходу австрійців із міста. Згідно із актом, пошкодження зазнали:

«1. Новый кафедральный собор (В крыше две сквозных пробоины. На стене 5 поврежденный (не сквозных). Во внутренней стене 8 снарядов); 2. Мужская гимназия. В крыше четыре сквозных пробоины. В стене две таких же пробоины и 8 поврежденных /не сквозных/. Разрушена лестница); 3. Городское училище. (Влетевшим через окно снарядом повреждена внутри дверь. Имеется также пробоина в потолке, часть которого разрушилась. Всего попало 3 снаряда); 4. Казначейство. (В крыше две пробоины. Потолок над кассой разрушен. Две балки на чердаке); 5. Дом Толкача по Соборной улице. (Польская столовая. Во фронтальной стене имеется сквозная пробоина. Такая же пробоина имеется в крыше и потолке. Всего попало 3 снаряда.); 6. Дом Стерника. (По Центральной улице, снарядом поврежден потолок, имеется пробоина и стена. Всего 1 снаряд); 7. Дом Тандетника. (По Центральной улице, снарядом поврежден потолок,

имеется пробоина и стена. Всего 1 снаряд); 8. Дом Двойреса. (По Конторской улице, осколками снаряда причинено две пробоины в крыше); 9. Дом Вайнбаума. (По Соборной улице попавшим снарядом сделана пробоина и разрушено часть потолка в доме); 10. Дом Блицмана. (По Центральной улице. Имеется пробоина в западной стенке); 11. Дом Когана. (По Центральной улице. Снарядом повреждена стена с фронта. Всего 1 снаряд); 12. Дом наследников Рубинштейна (По Соборной улице. Осколком снаряда пробита крыша и потолок); 13. Дом Венгржановского (По Кузнечной улице. Разрушена дымовая труба и две пробоины от осколков снаряда в крыши. 1 снаряд); 14. Дом Фаренгольца. (По Кузнечной улице. Влетевшим через окно снарядом разрушена стена, имеется две пробоины от осколков, снаряд в крыше. 4 снаряда); 15. Кафедральный костел. (Прорвавшимся снарядом через крышу повреждено 6 балок. А внутри костела паникадило. 2 снаряда);

Во второй полицейской части г. Каменца.

1. Дом Гитлер Герше (в центральной аптеке повреждено осколками большое окно, а также в меховом магазине Гитлера пробита железная штора и одно окно большое. 2 осколка); 2. Дом Литман Якель (по центральной площади в магазине Ицка Красноголя большим осколком пробита железная штора и дверь. И в магазине Ягольнищера пробито малыми осколками железная штора и дверь (две двери), 6 пробоин от осколков); 3. Дом наследника Фрида (по центральной площади в Московском магазине пробито осколком железная штора и окно. Всего один осколок); 4. Дом Бабы Ровка (по Пятницкой улице в доме Бабы Ровках пробита крыша, одним осколком);

по Новом плану 3-ей полицейской части:

1. Дом Бабичева Даниила Яковлевича, здание занимаемое гимназией С.А.Славутинской (фронтное здание: разбиты стекла в 5-ти окнах и повреждено здание осколками снаряда штукатурка. Флигель: разрушена крыша возле слухового окна, внутри осколками повреждено потолок и разбиты стекло в 2-х окнах); 2. Старжинский Доминик Титович (Флигель: Со стороны сада разбиты в 7 окнах); 3. Елчанинов Николай Федорович (в правой стене дома повреждена штукатурка, в 5 окнах разбиты стекла, повреждены железные ворота); 4. Социн Мендель. Квартира управляющего Контрольной палаты Здание, примыкаемые к главному корпусу: 1) со стороны усадьбы Елчанинова снарядом оторвано кусок штукатурки и разбиты стекла в 5 окнах. 2) Стена, выходящая на Кишиневскую улицу: (стена повреждена в 2-х местах и разбиты стекла в 17 окнах и парадной стеклянной двери); 5. Здание, занимаемое Контрольной палатой (стена выходящая во двор: снарядом сделано сквозные пробоины, повреждена крыша и потолок, разбиты стекла в 3-х окнах); 6. Главное здание /фронт/ (Снарядом сделано две сквозных пробоины: одна в кабинете Управляющего Контрольной Палатой, другой под карниз на крышу, разбиты стекло в двери выходящей на балкон и разрушена оконная рама); 7. (Повреждения внутри кабинета Управляющего Палатой: Разбиты стоячая электрическая лампа, письменный прибор из черного мрамора, повреждены – этажерки и письменный стол, все комнаты завалены камнями и штукатуркой от разрушенной стены. Всех снарядов попало в дом Сощина семь); 8. Здание Городской управы (снаряд через крышу попал внутрь здания разрушив часть стены, отделяющий зал управы от комнаты в которой помещается касса. Внутри повреждены осколками картина, зеркала и письменный стол и разбито 2 электрических стальных лампочки); 9. Дом Веретиновой (осколками снаряда выбиты стекла и повреждены часть стены. 3-я полицейская часть на Польских фольварках); 10. Духовное училище (15-ю снарядами повреждены стены, потолки. Полы, двери, печи, оконные рамы. 1 снарядом поврежден флигель; в больницу попал 1 снаряд, в сарай два снаряда. Всего попало 19 снарядов); 11. Дом Подоссаго (?) (Пробита кирпичная стена, в доме поврежден сарай окна. 1 снаряд); 12. Дом Андрея Слесерева (пробита стена внутренняя, повреждены 3 двери, потолок, печка и окна, всего попало 2 снаряда); 13. Дом в Ремесленном учреждении Свято-Троицкого братства (повреждено 7 снарядами здания стена, 4 снаряда повреждена крыша, стены, потолок, и стекла); 14. Дом Харжевского Павла (Повреждено 1 снарядом / в двух стенах / сквозные пробоины); 15. Дом Гинзбурга Фавеля (Повреждена 1

снарядом стена и осколками крыша); 16. Дом Лещевой Степаниды Михайловны (1 снарядом поврежден подвальный этаж, разбиты стены и потолок); 17. Дом Гурского Петра (Повреждена 1 снарядом штукатурка дома); 18. Дом Коренблита Азриля (1 снарядом пробита наружная стена. Засел во внутренний где взорвался); 19. Дом наследника Буярских (1 снарядом пробита крыша. Снаряд не взорвался); 20. Дом Боярского Леонтия (попал 1 снаряд в крышу, не взорвался (ЦДІАК, 1915)».

У ДАХМО зберігаються архівні матеріали, за якими австрійські піддані, що володіли нерухомістю в прифронтових землях Російській імперії, втратили її у 1916 році внаслідок неблагонадійності. Було ліквідовано нерухоме майно наступних осіб: колишнього австрійського підданого Франца Францовича Грушка (ДАХМО. Ф. 227. Оп. 1-дод. Спр. 1211 / 29.05 – 20.06.1916), Івана Натровича Величка – Валичика (Там само. – Спр. 1212/22.12.1916), Андрія Івановича Вичесаного (Спр.1213 / 13.06.-12.11.1916), Івана Васильовича Возничшина (Спр.1214 / 29.08. – 1.12. 1916), Ернеста-Отгтона Ернестовича Веретинга, колишнього німецького підданого (Спр. 1215 / 22.01. – 8 04.1916), Анни Возняк (Спр.1216 /6.11.1916-17.05.1917), австрійського підданого Івана Войцеховича (Спр. 1217 / 7.11.1916 – 23.05.1917), колишнього німецького підданого Томаша Герке (Спр.1219/25.10.1916-17.10.1916), Альберта Івановича Герляка (Спр. 1220 / 18.05.1916 – 13.07.1917), Сигізмунда Францовича Галинського (Спр.1221 / 7.11.1916 – 4.05.1917), австрійського підданого Івана Дерена (Спр. 1223 / 7.11.1916-19.05.1917), австрійського підданого Петра Жука (7.11.1916 –23.05.1917 р.), Марії Іванівни Жуцидло (Обзило) (Спр.1225. 18.05.1916-16.10.1917), Івана Зуху (Спр. 1226/12.09.1916 – 23.05.1917), Франца Зволинського (Спр. 1227/16.11.1916 – 23.05.1917), німецького підданого Арнольда Кінцле (Спр. 1228/1.06.1916-31.07.1916), австрійського підданого Івана Котулі (Спр.1230 / 5.05. 1916-30.11.1916), померлого австрійського підданого Іосифа Корда та наступників його (вдови Юзефи та дітей: Мар'яна, Антона, Петра та ін.) (Спр.1231, 16.08.1916 – 27.02.1917), колишнього німецького підданого Антонова Клепера (Спр. 1232 / 17.10.1916 – 23.08.1917), німецького підданого Карла Кінцле (Спр.1234 / 29.08. 1916 –31.07.1916), Густава Лельбаха (Спр.1235/5.02.1916-22.12.1916;Спр.1236,1237/1.08.1916-31.01.1917) Івана Лопате (Спр.1238 / 26.04.1916 – 2.11.1917), Юлії Мельхерт (Спр.1239 / 15.07.1916-18.08.1916), Казимира та Іосифа Масленків (Спр. 1240 / 4.10.1916 – 23.01.1917), Івана Матерна (Спр.1241 / 10.04.1916-7.11.1917), Софії Мороженец (Спр.1243 / 15.11.1916 –23.05.1917), Альберта Рега (Спр.1244 / 23.03.1916 – 8.06.1917), Густава Ретца (Спр.1245./18.06.1915-5.02.1916), Вільгельма Ретца (Спр.1246/ 1916), Матільди Ретц (Спр.1248, 6.02.1916-10.10.1916), Іосифа Сендзелоржа (Спр. 1250, 15.07.1916-17.08.1916), Андрія Свионтика (Спр.1251/5.05.1916–22.12.1916), австрійського підданого Дмитрія Семчука (Спр.1252 / 21.06.1916 – 29.05.1917), Франца Сталько (Спр. 1253 / 5.06.1916 – 23.05.1917), Казимира Франковича (Спр. 1254 / 24.06.1916), Михайла Альбертовича Франковича (Спр. 1255/1.06.1916 – 24.06.1916), німецького підданого Карла Циндлера (Спр.1256 / 19.09.1916-31.07.1916), Йоганни Штойк (Спр.1257/ 16.06.1916-31.07.1916), німецького підданого Карла-Еміля Шлегеля (Спр. 1258/16.06.1916 – 2.03.1917), німецького підданого Франца Шишка (Спр. 1259 /15.11.1916 – 8.01.1918), колишнього австрійського підданого Едуарда Яна (Спр. 1260 / 7.07.1916-25.04.1917), Фридриха Едуардовича Яна (2.08.1916-13.11.1918) та ін.

У той час, коли одна частина населення втрачає свою нерухомість, інші піддані Російської імперії, мешканці прифронтової зони, писали «Прошення» на відшкодування збитків завданих їм за обставинами воєнного часу.

Вдалих початок військової кампанії навесні 1916 року призвів до захоплення значної кількості австрійських військових у полон, яких направляли в тил в економію для збору врожаю. Так, приміром, в Сутиски було направлено 40 військовополонених, а в телеграмі Брацлавського справника від 29.07.1916 р., вказувалось, що з м. Проскурова відправлені військовополонені. Тоді як в Проскурівському повіті на 1.08.2016 р. залишалось 948 осіб, а вже станом на 15 серпня вказувалось про 1187 осіб. В телеграмі Ушицького справника за №5803 станом на 1.08.1916 р. на різних роботах в його повіті перебувало 1364 військовополонених. В телеграмі за № 5808 від 8.08.1916 р. Гайсинський

справник повідомляв, що станом на 1.08.1916 р., перебувало в повіті 1448 військовополонених. В телеграмі за № 5886 від 11.08.1916 р. в Балтському повіті на с/г роботах перебувало 2292 військовополонених. В телеграмах від 11-13. 08.1916 р. у Вінницькому повіті перебувало 1960 осіб (на 1.09.16 р. – 2083 в/п), в Ямпольському 1108, в Могилівському 1243 особи. В телеграмі за № 5917 з Ольгополя вибуло 500 військовополонених, 106 різних чинів та 2 офіцера, а 12.08.1916 р. для поповнення 20 запасного батальйона прибуло 500 військовополонених і ще 170 осіб направлено 31.08.1916 р. із Бердичева. Використання полонених на с/г роботах та відсутність суворої охорони за ними, змушувала багатьох австрійських підданих втікати з полону з подальшим поверненням додому в Галичину та на Буковину, які на той час були зайняті російськими військами та передані під керівництво тимчасових військових адміністрацій. Летичівський справник в телеграмі за № 6745 від 20.09.1916 р., повідомляв також про незадоволення фінансовим забезпеченням 15 городових, які були відкомандировані в Галичину. Той же справник сповіщав в телеграмі за № 6746, що незадоволені воєнними підйомними та грошовими допомагами за відкомандирування в Галичину і Львівські градоначальники Петро Макоткін, а пізніше і Володимир Фролов та інші військові, що очолювали тимчасові адміністрації.

У цей же період військовозобов'язане цивільне населення Подільської губернії направлялось на будівництво інфраструктурних об'єктів. В телеграмі за № 5324 від 17.07.1916 р. на ім'я Південно-Західної залізниці планувалось подати вагони на ст.Вінниця для відправки до ст.Дубно 700 працівників, 600 коней та 300 підвод. У Коломию планувалось відправити 2000 працівників та 200 підвод в підпорядкування начальника 6 будівельної частини полковника Перебитого. У телеграмі за № 5366 від 20.07.1916 року із тисячі робітників та 500 підвод, що направив Бесарабський губернатор на Кам'янець-Подільський, 1000 працівників і частина підвод були направлені Хотинському справнику для направлення їх в Чернівці для підпорядкування керівнику четвертої будівельної частини інженеру Сахарову, а підводи, що залишались, в підпорядкування Другої Севастопольської роти. В телеграмі Балтського справника від 3.08.1916 року відправлялось у Дубно 800 працівників і ще 108 працівників в телеграмі Вінницького справника від 5.08.1916 р. затримувались у Жмеринці. Із Літина у Дубно в телеграмі за № 5794 від 8.08.1916 р. направлялось 300 робітників. В телеграмі Брацлавського справника за № 5765 від 8.08.1916 року вказано, що від ст.Журавльовка до ст.Кам'янець відправлено 500 робітників і 88 підвод в розпорядження Кам'янецького справника, а зі ст. Деражня на ст. Кам'янець в телеграмі за № 5846 відправлено 9.08.1916 року 368 працівників тому ж справнику. По прибуттю робітників, здійснювалась перевірка їх стану здоров'я. Так, приміром, з усіх прибулих в Дубно - 30 % робітників було віднесено до хворих. Ельнер в телеграмі за №6119 від 12.08.1916 року сповіщав, що в партіях жінок, що направлялись на фронт, були хворі венеричними захворюваннями. Та переважна більшість працівників були чоловіками і в основному залучались на будівництво та відбудову залізничних шляхів та мостів. У цей період зводили залізничну колію від ст.Ярмолинці до ст.Гусятин, а також великі роботи здійснювались в районі ст.Дубно. Про це свідчить телеграма від 7.08.1916 року на ім'я «Вінниця шляхи» про відправку будівельника для введення в експлуатацію цивільною владою мостів. Ймовірно, розпочате будівництво залізничного полотна від ст.Кам'янець через Жванець, Окопи, Мельницю-Подільську до ст.Іванне-Пусте зі зведеними мостами в Панівцях, Жванці та Окопах так і не було завершено. Перемінні успіхи російської армії на фронті, ймовірно змусили керівництво недобудовувати запланований відрізок залізничного полотна, а зосередитись на швидкому завершенні робіт від ст.Ярмолинці до ст.Гусятин. З телеграми за № 6424 від 5.09.1916 р. відомо, що начальник робіт по будівництву доріг та мостів просив допомоги для збору підвод, яких катастрофічно не вистачало, а селяни с.Шутнівець в телеграмі за № 6143 від 23.08.1916 р. вимагали виплат за захоплення військовими їх землі та лісу, яку використано під будівництво шосейної дороги. У телеграмі за № 5984 вказувалось про прийняття під охорону збудованої кінної дороги Балин-Борщів, а 31 Донський козацький полк тримав під охороною міст через р.Збруч, що сполучав м.Тарноруду з м. Гусятин, як і проскурівський справник, який взяв під охорону міст на р.Збруч. Та ж сама ситуація відбувалась на р.Дністер по охороні військовими стратегічного мосту біля м.Ямполь. В телеграмі за №6526 від

6.09.1916 р., правління Київського округу шляхів сполучення прийняло під охорону два моста в с.Заваля та с.Боришківці, а селяни Сокільця власними силами охороняли міст на р.Південний Буг, що поєднував їх поселення із містечком Печери. Значна кількість осіб, що задіяна була у відбудові мостів та шляхів, після постіних їх руйнувань протягом 1914-1916 рр. дала кращу маневреність російській армії і станом на 13 вересня 1916 року у м.Смотрич начальник 101 дорожнього тилового загону прийняв в експлуатацію 23 моста. (Ф.227. Оп - 1-ша додаткова. Спр. 1192. Журнал входящих бумаг по делопроизводству о военных работах за 1916 г.).

У ДАХмо перспективними для дослідження є наступні справи: Ф.315. Оп. 1. Спр. 9315. (О распределении 7000 рублей, выделенных пострадавшему от военных действий духовенству (12 сентября 1915-10 июля 1918 г.- Арк.204.); Ф.227. Оп. 2-га. Додаткова. Спр. 1151. (О перемещении и количестве военнопленных занятых на военных, сельскохозяйственных и др. работах); Спр. 1152. (Об учреждении и работе ликвидационной комиссии по расчетам за убытки военного времени и за реквизированное имущество; Спр. 1153. (О выделении распределений рабочей силы, подвод для выполнения военных работ и обслуживания армии); Спр. 1193 (Телеграммы по делопроизводству о военных работах с 31 мая по 30 июня включительно за 1916 г.); Спр. 1194 (Телеграммы по I столу, особовому столу о полицейской страже и по делопроизводству о военных работах Подольского губернского правления с 1 по 30 сентября 1916 года. – сентябрь 1916); Спр. 1195 (Тоже с 1 по 31 июля 1916 г. включительно. Июль 1916 г.; Спр. 1196 (Наряд по жалобам разных лиц, за неплатеж денег за военные работы по исправлению и по постройке моста и шоссе (02.1916 года - 12.1916 г.); Спр. 1204 (Сведения о количестве имений (поданных, освобожденных от продаж, продаж которых приостановлена), поданных воюющих с Россией государств. – 1916 г.) Спр. 1205 (Сведения по губернии о количестве ликвидируемых имений подданных стран, воюющих с Россией и список их. – 1916 г.); Спр. 1207 (Списки, сведения о результатах ликвидации по губернии имущества подданных государств, воюющих с Россией и выходцев из них, количества имений подлежащих ликвидации и др. 1916 г.); Спр. 1208 (Списки, сведения об имениях подданных государств, воюющих с Россией освобожденных от ликвидации, которых приостановлена и др. 1916 г); Спр. 1209 (Именной список подданных воюющих с Россией государств, их потомков, обществ, образованных из них по губернии и сведения о количестве ликвидации имений их. 1916 г.).

Підсумовуючи огляд матеріалів з різних архівних установ Польщі та України, що доступні досліднику станом на 2021 рік, окрім архівів Російської Федерації, Австрії та Німеччини, без опису та аналізу періодики, подаємо ряд документів, які частково привідкривають пласт історичних подій, які не враховували академічні наукові установи при підготовці до друку джерел по «Великій» війні:

Документ № 1. (телеграма)

Exp III ! (Auf Bogen:) Betreff: Roman und Anna Soltys, Entlassung aus der Haft. An Die k.u.k. Nebenkundschaftsstelle bei der 38. H.I.T.D.

Zu K.Nr. 311 vom 30. November 1915 wird mitgeteilt, dass obige nach Abschluss der Erhebungen, die ein belastendes Material nicht ergeben haben, auf freien Fuss gesetzt und im Wege der Gendarmerie nach Kozowa heimbefördert wurden. Der Bezugsakt wurde gleichzeitig dem dortigen Felderrichter übermittelt. Brz, am 12. Dez. 1915.

Videat Expedit! Exp. II mit Arrestanten Roman und Anna Soltys!
(AGAD. N 329. Syg 93. Dokument 2508/D)

Документ № 2 (телеграма)

K.u.k. Hauptkundschaftsstelle beim A.O.K. Süd.
Amtsschrift.

Seitens der Feldpolizei wurde am 4. Dez. 1915 Josef Nasypanij als ausweislos anher überstellt. Von seinem Vater wurde eine gemeindeämtliche Identitätsbescheinigung für ihn erbracht, worauf der Genannte, der ein Idiot ist, der Feldpolizei rückgestellt wurde. Brz. am 12. Dez. 1915.

(короткий опис:

Официальный документ.

Präs. Standort am 12 Dezem 1915.
K.u.k. Haupt-K. Stelle beim A.O.K.Süd
K. Nr. 2510 | D mit Blge. 2.
(AGAD. N 329. Syg 93. Dokument 2510/D)

Документ № 3.

Z1:860/15 Brežany, 5.XII.1915.

Hochgeehrter Herr Kommissar!

Infolge der Zuschrift vom I. Dezember 1915 habe ich die Ehre im Anschlusse ein Verzeichniss über die in Brzeżany – und Vororten der Stadt Brzeżany bestehenden Hotels, Kaffeehäuser, Gastwirtschaften u. Schänke zu übersenden.

Gleichzeitig teile ich mit, dass in der Stadt Brežany befinden sich keine Herbergen und und befügte Schanklokale beziehungsweise Herbergen.

Schliesslich wird bemerkt, dass die inerwähnten Personen moralisch und politisch einwandfrei sind.

Mit dem Ausdrücke vorzüglicher Hochachtung verbleibe Ihr ergebenster.

Präs. Standort am 12 Dezin 1915.
K.u.k. Haupt-K. Stelle beim A.O.K.Süd.
K.Nr. 2511 / D mit Blge. 1.
(AGAD. N 329. Syg 93. Dokument 2511/D)

Документ № 4.

K.Nr. 2517 / D Betreff: Julian Dzurkiewicz, Anstand im Betriebe eines. Kaffeeschankes.

Exp!/:Auf Bogen/An Den Herrn Regierungskommissär
Wohlgeboren

Brzezany.

Obige führt im, Hause Ringplatz Nr. 102 einen Kaffeeschank, dessen berechtigter Betrieb aus dem anhergemittelten Verzeichnisse nicht zu entnehmen ist.

Anlässlich einer Revision wurde nun überdies konstatiert, dass sich die Genannte in ihrem Lokale, das zumeist von Soldaten frequentiert wird, weiblichen Personales bedient, das nicht gemeldet ist.

Es wird umAbstellung dieses offenbar nur Zwecken der geheimen Prostitution dienenden Betriebsweise ersucht

Brz. Am. 13. Dez. 1915
(короткий опис:
(AGAD. N 329. Syg 93. Dokument 2517/D)

Документ № 5

K.u.K.HauK. Helle beim A.O.K. Süd.

Meldung.

Anlässlich der heute durchgeführten Visitation der Gast- und Kaffeehäuser habe ich konstatiert, dass Juliana Dzurkiewicz Eigenthümerin eines verrufenen Kaffehauses (Kaffetschecherl) am Ringplatze hält Frauenzimmer im Dienste ohne der Meldepflicht genüge zu leisten.

Im anher gelangten Verzeichnisse des Regierung Kommissär ist das letzt erwähnte Kaffetschecherl nicht angeführt.

Standort am 12. Dezember 1915

Präs. Standort am 12 Dezemb 1915.
K.u.k. Haupt-K. Stelle beim A.O.K.Süd.
K.Nr. 2517 / D mit Blge. 1.
(AGAD. N 329. Syg 93. Dokument 2517/D)

Документ №6.

K.u.k. Haupt-K. Stelle beim A.O.K.Süd. K.Nr. 2520/D

OZAROW false Bilecki Jan, Spionageverdacht, Erhebung

Konzept.

An

NAbt.00K.

Standort, am 14. Dezember 1915.

Feldpost 11.

Der zur hierstelligen K.Nr. 1375 unterm 8.XII.1915 kurrendierte spionageverdächtige Bilecki, richtig Ozarow Jan, wurde bereits im eigenen Armeebereiche aufgegriffen und befindet sich hieramts in Haft.

Bei seinem hierämtlichen Verhöre gab er an, im Jahre 1892 in Stryj geboren, Sohn des Klemens und der Theodora geb. Milska, rom. kath., ledig, und von Beruf Eisenbahnbediensteter zu sein.

Anlässlich der Mobilisierung will er zum 33. Ldw.JR nach Stryj eingerückt und nach 4 monatlicher Ausbildung ins Feld gegangen sein.

Am 20. Februar 1.J. erkrankte er, kam in ein Spital nach Budapest und wurde nach erfolgter Heilung nach Graz zum Ersatzkader seines Rgts einrückend gemacht. Im Juni soll der Kader nach Wien verlegt und Genannter zur Artillerie eingeteilt worden sein.

Nach kurzer Ausbildung will er sodann Mitte Juli mit einer Batterie zur 45. Ldw. Art. /FH. Order FK?/ Dion nach Russisch Polen abgegangen sein.

Am 28. Oktober entfernte er sich, da ihm seitens des Batterikmdten Hauptman Stadler ein Urlaub verweigert wurde, von der Batterie, die damals in der Nähe von Luck gestanden ist, eigenmächtig uhd fuhr nach Lemberg. Hier liess er sich an Stelle seiner Korporaldistinktion die Fähnrich-distinktion anbringen und reiste sodann über Stryj nach Budapest.

Hier hielt er sich nur einen Tag auf und kehrte in der Absicht nach Stryj zurück, zu seiner Dion zu gelangen.

Auf der Suche nach seinem Truppenkörper kam er bis Kozowa, woselbst er angehalten wurde.

Bei seiner Verhaftung wurden bei ihm Stampiglien des k.u.k. FK. Rgt Nr. 33 /Disionskommando bezw. Batterie 1/ vorgefunden, die er zur Fälschung seiner Fahrtlegitimation benutzt hat. Diese Stampiglien will er sich in Stryi angeschafft haben. Eine Anzahl vorgefundener Adressen deuten darauf, hin, dass er sich in Kolomea, Stanislau, Stryj, Budapest tatsächlich aufgehalten hat.

Nach seiner Festnahme unternahm er wiederholt Fluchtversuche. Auffallend ist, dass er nach seiner Flucht aus Brzeżany wieder den Weg zur Front eingeschlagen hatte und erst in Sosnow festgenommen werden konnte.

Es ist somit der Spionageverdacht gegen Obigen begründet und sind in dieser Richtung erforderlichen Erhebungen im Zuge.

Es wird nunmehr im Nachhange zur telegrafischen Requisition die Bitte gestellt, an der Hand der obigen Personal daten des Genannten und der beiliegenden Fotografie desselben im Wege der 45. Ldw. Art./ FH. Order FK? / Dion die Identität des Verdächtigten feststellen, bezw. nähere Angaben bezüglich seiner Person einziehen zu lassen und das Erhebungsergebnis anher herabgeben zu wollen.

(AGAD. N 329. Syg 93. Dokument 2520/D)

Документ № 7.

Verdächtiger Fähnrich 8. / 12. der Feldpolizeieskorte in Brezany entwichen. Derselbe nennt sich Johann Bilecki (Name wahrscheinlich falsch) ca 24 Jahre alt, 170 cm hoch, rundes volles Gesicht, braune Haare, in der Mitte gescheitelt, Augen braun, spitziige Nase, bartlos, Offizierskappe mit goldener Rose ohne Schild, mit Artillerieknöpfen, hechtgraue Bluse mit Umlegkragen dunkelroten Aufschlägen dieselben schlecht aufgenäht, Fähnrichsdistinktion, feldgrünliche Reithose mit Zwickeln, sehr gute hohe Stiefel mit Strupfen, die den Namen Piotr Schmid Warschau tragen und Anschnallsporen, spricht polnisch, besitzt weder Mantel, Säbel, Dokumente noch Geld. Photo folgt. Ergeht laut Verteiler röm. I vom 15./11. 1915 an: 1, 5, 6, 8, 10, 17, 18, 20, 23, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38 eigen Armeebereine

Hochborte H-K-Stelle K-Nr.1375.
(AGAD. N 329. Syg 93. Dokument 2520/D)

Документ № 8.

Telegramm

K.u.k. Hauptkundschaftsstelle beim A.O.K. Süd.

Brezany

Zwei Schwester Ozorow mit Russen geflüchtet er selbst als Russophil bekannt. Ist Ruthene, gr,kath. Wurde kurz vorher in Stryj verhaftet ist von dort auch entflohen. Sebelka Oblt. m.p.

K.u.k. R.K.Stelle, Lemberg, am 12 Dezemeber 1915. Wiedirin Hptm.m.p.
(AGAD. N 329. Syg 93. Dokument 2520/D)

Документ 9

Kaiserl. Deutsche Südarmer.

A.H.Qu 11.12.1915.

Armee – Oberkommando. I e Nr. 661/III .

Russische Spionagetricks.

Im Nachfolgenden werden zwei Zuschriften zur Kenntnis gebracht:

1) K.Nr.3658 / I vom 9.12.15 des K.u.K. 2. Armeekdos.:

« Da in den letzten Tagen bei der 2. Armee ein 16 Jähriger und ein 18 jähriger russ. Überläufer eingebracht wurden und diese Leute russ. Pass hatten, liegt die Vermutung nahe, dass die Russen das « Überlaufen» zur Förderung ihrer Spioner benutzen, indem sie evtl. Ililitär-order Knaben-Spione in russ. Uniform als Überläufer durch unsere Linien schicken, welche nach Wochenden Kriegsgefangenen- Alteilungen entweichen, um ihren Aufträgen nachzukommen und wieder zurückzukehren. Zu diesem diesen Zwecke könnten sie sich in verschafften Zivilkleidern als Spion bei unseren Behörden melden, order sich bei den Trains österr.- Uniformen verschaffen und wieder als Überläufer passieren.»

II.) K. Nr. 20080 vom 10.12.15. des K.u.K.AOK.

«Zwei Soldaten in deutscher (östere.-ungar.) Uniform mit Gewehr, aufgeplantem Bajonett, eskortieren russische Gefangene Soldaten – natürlich sind alles Russen !

V.S.d.A.O.K. Gez. Hemmer.

Verteilungsplan:

Korps Marschal50 Abdr.; Korps Hofman 30 Abdr.; 38. LJTD. 10 Abdr.

Et. Insp. (auch Für Et. Gr. Kdo.9) ..30 Abdr. (zur Betler.d. Et. Tpn. Und Behörden) H.K. St. 10.

(AGAD. N 329. Syg 93. Dokument 2525/D)

Документ № 10.

K.u.k. Hauptkundschaftsstelle beim A.O.K. Süd.

K.Nr.880

Die.k.k.Bezirkshauptmannschaft. In Standort, am 29.9.1915 . An Brezany

Die zum vorübergehenden Aufenthalte in Brzeżany dirigierten Jrena und Natalje Dudek aus Worobijówka, Bez. Tarnopol, können ihren weiteren Aufenthalt in Potok bei Rohatyn bei ihrem Onkel, farrer –ew Załużny, nehmen und kam den Genannten die notwendige Reisebewilligung ausgefolgt werden.

(AGAD. N 329. Syg 93. Dokument 880/D)

Документ № 11.

K.u.k. Hauptkondachftsztella beim A.O.K. Süd. Amtsschrift (Ex brief nauczuk)

Von vertraulicher Seot wurde hier Nachstehendes zur kenntnis gebracht:

- 1) Die vorstadtbewohner in Kolomea sind zumeist Anhänger der russophilen Pertei des Dr.Dudykiewicz gewesen und dürften auch jetzt noch Agitatoren diser Pertei dortselbst zurückgeblieben sein.
- 2) In Kolomea ist eine Frau Kruszelnicka wonhaft. Ihr Ehegatte ist wegen russophiler Umtribe anlässlich der Mod. Interniert worden und in halerhof.
- 3) In Kosmacz sind 2 Förster wohnhaft, die wertvolle Nachrichten aus der Russeninvasion Besitzen. Sie sind auch in der Lage über sin verdächtiges Verhalten der eigenen Gendarmerie anlässlich der Evakuirung dieser Gegend beim Rückzuge der eigenen Truppen Auskunft zu geben. Unter Zusicherrung einer vertraulichen Behandlung warden die bezeichneten Aussagen Machen.

Brz, am 14. Dez. 1915.

Präs. Standort am 14 Dezin 1915.

K.u.k. Haupt-K. Stelle beim A.O.K.Süd.

K.Nr. 2541 / D mit Blge. 1.

(AGAD. N 329. Syg 93. Dokument 2541/D)

Документ № 12

K.u.k. Hauptkondachftsztella beim A.O.K. Süd.

Amtsschrift!

(ex Brief Nauczuk)

Von vertraulicher

Von vertraulicher Seite wurde hieramts ein Aufruf des russ. Revolutioärs Dmytro Donzow übergeben, den sich die russ, Sozial-Demokraten, die in Wien unter dem Titel «Bund zur Befreiung der Ukrainaeinen Verband VIII. Josefstädterstrasse79 geggründet hatten, richtet. Hiebei wurde auf die Tätigkeit des «Bundes» hingewiesen, der einem russ. Revolutionär Lopuch, welcher in Czernowitz gewohnt hatte, während des Krieges von der Cendarmeris in der Bukowina im K. dienste verwendet und als unverlässlich erkannt wurde, die öglichkeit gegeben hat, nach Sofia zu flüchten.

Der in Wien wohnhafte russ., Revolutionär Bohun, der gleichfalls von der Gendarmerie in der bukowina für besondere Dienste verwendet worden sein soll, soll über Daten gegen Lopuch verfügen.

Brz. Am 14. Dez. 1915.

(AGAD. N 329. Syg 93. Dokument 2541/D)

Документ № 13

Amtsschrift !

Es erscheint Helene Karp, 1891 in Kalusz geboren, Tochter des in Stanislau Naczelna – gurka Nr 277 wohnh. Kaufmannes Kiwa und siner Ehegattin Selda, mos., lebig, weist sich mit ei Fernfahrtscheine der Bezirkshauptmannschaft in Podhajce Nr. 1100 aus und meldet sich zum K.Dienste.

Ueber ihr Vorleben macht sie nachstehende Angaben.

Ich habe in Stanislau eine klassische Volksschule absolvierund sodann durch 3 Jahre Privatunterricht genommen. Biz zum Einzuge der Russen habe ich ständig in Stanislau gewohnt. Nach dem Einzuge der Russen

habe ich die Bekanntschaft öster. Offizier gemacht, die aus der russ. Kriegsgefangenschaft geflüchtet sind. Von diesen Offizieren insgesamt 6 ist mir der Name nachher Oblt. Franiczek – Kubrich bekannt, der beim 32. Ldwr. Inf. Reg. gebient hatte.

Ich nahm mich dieser Offiziere an und wohnte tagsüber mit ihnen im Hause Lopowa Nr.2 in der verlassenen Wohnung des Dr. Hermann Falk. Im Winter wurde ich aus dieser Wohnung durch die Russen evakuiert, zog wieder zu den Eltern und habe seither den Kontakt mit diesen Offizieren verloren. Einen derselben sah ich machträglich noch mehrmals, ohne dass ich seine Wohnung in Erfahrung gebracht hätte. Nachdem der Einzug der eigenen Truppen meldete ich mich beim Baors-Kommandanten Hptm. Turner, dem ich meine Wahrnehmungen aus der Russenzeit mitteilte und von ihm zur Front mitgenommen wurde.

Bei Wolczyniec passierte ich unmittelbar darauf die eigene Linie als K. Person und gelangte über Jasupol nach Marianopol, worauf ich nach meiner Rückkehr dem genannten Hauptmann Meldung erstattete. Diese Tour wiederholte ich anstandslos mehrmals. Beim Vorrücken der eigenen Truppen kehrte ich nach Stanislaw zurück und wurde als Krankenpflegerin im damaligen Reservespital Nr.17 aufgenommen. Am 30. Augustl. J. zog das Spital weg und blieb ich in Stanislaw vorläufig zurück. Am 14. Sept. 1. J. fuhr ich mit der vorgewiesenen Reiselegitimation der Bez. Hptm. in Stanislaw Nr 383 dem Spital nach Podhajce nach. Eine Beschäftigung erhielt ich nicht, da das Spital bisher in Reserve gestanden ist. Es kam von Podhajce nach Zawalow und steht derzeit als Reservesspital 10/5 in Buzykow.

Wegen des Reserveverhältnisses wurden vor ca. 2 Monaten sämtliche Krankenplegerinnen darunter auch ich vom Kommandanten Stabsarzt Eckert entlassen. Um diese Zeit war das Spital noch in Zawalow. Ich fuhr Podhajce und eröffnete mit Hilfe des Gemeindegemeindeführers Isidor Rosmarin eine Theehalle, die ich vergangenen Sonntag abgegeben habe. Vor einigen Tagen waren nämlich einige jugendliche Konfidenten in meiner Theehalle, die ich vergangenen Sonntag abgegeben habe. Vor einigen Tagen waren nämlich einige jugendliche Konfidenten in meiner Theehalle, die erzählten, dass sie von einem Palaszuk angeworben seien und über die Feuerlinie gehen. Von diesen erfuhr ich auch, dass sich Konfidenten in Gerichtsgebäude in Brz. melden könnten. Ich wandte mich vorerst an den mir persönlich bekannten Hptm. Frydman, der mich hieher wies.

Ich habe die Idee, mich wieder als Kundschafterin verwenden zu lassen nur aus Patriotismus gefasst. Meine Freundin Veronika Tutuszynska aus Stanislaw hat sich von dort aus gleichfalls vor nicht langer Zeit als Konfidentin aussenden lassen.

Ich habe in Stanislaw mehrere russ. Funktionäre darunter den bei der Telephonabteilung (8. Telegr. Komp. 3. Sotnie) eingeteilten Soldaten Prodoszyn Iwanowitsch Babakin kennen gelernt. Mit deren Hilfe ich Nachrichten zu sammeln hoffe.

(AGAD. Nr. 329. Syg 93. Dokument 2585/D)

Документ № 14

K.u.k. Haupt-K.-Stelle beim A.O.K.Süd.

GEGENSTAND

Xenia und Jwan Kusznir, Russophile Umtriebe und Verdacht der Majestätsbeleidigung

Präs. Standort am 20 März 1916. K.u.k. Haupt-K. Stelle beim A.O.K.Süd.

K.Nr. 3595 / D mit Blge. 3Blg. Standort, am 29 März 1916.

Vid: Exp. I. mit Arrestanten Xenia Kusznir, Depot und beiliegenden Protokollenn sowie Kouvert.

Bericht

Anlässlich meiner Diestreife nach Kozlow wurde mir seitens des dortigen Ortsinhabers Luka Tarnawej zur Anzeige gebracht, dass die beiden Obengenannten während der Russeninvasion in Kozlow sich des Verbrechens der Majestätsbeleidigung schuldig gemacht haben.

Die im Gegenstande eingeleiteten Erhebungen ergaben, dass die Familie Kusznir schon im Frieden der russophilen Partei angehört haben und Jwan sowie Dmetro Kusznir, beide Söhne der Xenia Kusznir beim Einzug der eigenen Truppen in Kozlow im Herbst v.J. russophiler Umtriebe wegen von der 19. ITD. eingeliefert wurden.

Im Hause der Xenia Kusznir wurden die beiden beiliegenden Broschüren des Kaczkowski-Vereines vorgefunden.

Xenia Kusznir im Gegenstande einvernommen stellate entschiedenst in Abrede, die ihr von Tarnowej zur Last gelegten Aeusserungen gemacht zu haben und will sich auch nicht an die Situation erinnern, anlässlich welcher sie sich der Majestätsbeleidigung schuldig gemacht haben soll.

Xenia Kusznir wurde in Haft genommen.

Der dzt. Aufenthaltsort des Jwan Kusznik konnte bisher nicht festgestellt werden.

Kozlow, am 18.III.1916.

Aufgenommen mit dem Bemerkten, dass anlässlich der bei Kusznik vorgenommenen Revision ausser den erwähnten zwei Broschüren, 200 Kronen in Gold gefunden wurden, die zwecks Einsendung an die Zentralstelle konfisziert wurden.

Exp. I.
Auf Bogen

Betreff: Xenia und Jwan Kusznier § 63 St.G.

An das.k.u. k. Feldericht beim AOK Süd

In Stryj

Anlässlich einer Dienstreise nach Kozlow, wurde dem der k.u.k. Haupt-K-Stelle beim AOK Süd zugeteilten k.k.Polizeikozipisten Siegmund Kohlmann seitens des dortigen Insassen Luka Tarnowej angezeigt, dass Xenia Kusznir, am Neujahrstage des Jahres 1915 während der russ. Invasion in Kozlow als zwei eigen, vermutlich aus der russ. Gefangenschaft entlassene Soldaten bei ihr eintraten und von den Erfolgen des Feindes erzählten in Anwesenheit noch mehrerer ihm nicht mehr erinnerlichen Personen unter Anspeelung auf Siene Majestät gesagt hat : « Zeit wäre für ihn schon längst gewesen Fetsen auf dem Nisthaufen zu suchen, indessen streitet er noch mit der Welt! » Daraufin soll ihr dzt. Angbl bei Militatär dienender Sohn Jwan nicht enier geste Bauch gesagt haben : « Der hat sich bisher an gerotz und sitzt noch immer auf dem Throne !

Im Gegenstande einvernommen, leugnet Xenia Kusznir entschiedenst die ihr zur Last gelegtem Worte fallen gelassen zumhaben und behauptet, sich auch nicht der Gelegenheit zu erinnern, anlässlich sie dies getan haben soll.

Vielmehr behauptet sie, stets jedem politishen Treiben ferngestanden zu sein und auch auf ihre Kinder stess danin Einfluss genommen zu haben, sich von jeder Polizik fernzuhalten.

Dem steht einerseits die Meinung der Allgenenheit in Kozlow entgegen, derzufolge die Familie Kusznir als extra—russophol bezeichnet wird, wor auf die Verhaftung des Jwan und Dmetro Kusznir, beide Söhne der Xenia, im Herbste v.J. nach Ruskkehr der eigenen Truppen ---- zurückzuführen ist, andererseits wieder die Tatsache, dass beo der Revisionj die beiliegenden zwei Broschüren des Kaczkowski Vereines gefunden worden sind.

Xenia Kusznir über die Proviienz—diese Bücher befragt, gab an, nicht zu wiessen, wessen Eigentum um auf welche Weise sie in ihr Haus gekommen seien.

Unter gleichzeitiger Erstattung der Anzeige gem. § 63 St. G. gegen Xenia Kusznir 73 Jahre alt, geb. in Kozlow, g k. Witwe nach Danelo, und gegen ihrer Sohne Jwan, wird Genannte mit dem Ersuchen überstellt, dieselbe, falls auf Grund der d.g. Untersuchung verfahren gegen sie eingestellt werden sollte, im wege der Staatspolizelichen Al Abteilung der dortigen k.k. Bezirkshauptmannschaf im Hinter lande konfinieren lassen zu wollen, da eine Rückkehr derselben nach Kozlow aus staatspolizelis--- gegender untunlich erscheint.

Unter einem wird von h.a. die Ausforschu des Jwan Kusznir veranlasst und wird das Resultat der Erhebungen seinrrzeit bekannt gegeben werden.

Die bei Xenia Kusznir vorgefundenen 200 Kronen in Gold werden unter einem von ham an die Intendanz der Qu.Abt.9. zwecks Einsendung dersekben an die Zentralsammelstelle für Goldgeld geleitet.

~~Der Wert der konfiszierten wurde in Papier gld der Obengenannten ersetzt.~~

Exp. II. Auf Bogen. Betreff: Jwan Kusznr, Ausforshung

An das Feldgericht der 19.JTD

In

Felde

Am 23. IX.1915 wurde Obengenannter mit noch einigen Ortsinsassen aus Kozlow wegen russophiler Umtriebe währen der Invasion vom vom Gendarmeiiposten im Kozlov verhafen und d.g. eingeliefert.

Da indessen gegen Jwan Kusznie von H.a. wegen Verdachtes des Verbrechens der Majestäts beleidigung eine Strafanzeige beim Feldgerichte des AOK. Süd erstattet wurde und sein jetziger A Aufenthaltsort unbekannt ist, wolle der d.g. Akt anher aingesendet bzw. Falls dies untunlich sein sollte, mitgeteilt werden, weswegen Kusznir Jwan (Jan) im d.g. Untersuchung gestastanden ist, zu welchem Ergebnisse dass d.g. Verfahren geführt hat und welche Verfügung mit Ihm von d.g.getroffen worden ist.

Axp. III. Auf Bogen. Betreff: wie Exp II

An das k.k. Gendarmetiepostenkommando

In

Kozlow

Gegen Obengenannte, dessen derzeitiger Aufenthaltsort undekannt ist wurd von h.a.die Anzeige wegen Verdachtes der Majastätsbeleidinge beim Feldgerichte des AOK Süd erstattet.

Wie verlautet soll der Sohn Ortsinsassen Wawrek Kondracki, seinem Vater in einer Feldpostkarte mitgeteilt haben, dass Jwan Kusznr, der am 23.IX. 1915 von d.a. verhaftet und dem Feldgerichte der 19. JTD eingeliefert wurde, drzt.an der italienischen Frobei Militär dienen.

Es ist ~~dies umgehend wegen Haft zu erheben und falls sich das Gerücht bestätigen sollte~~, cie genaue Adresse Jwan Kusznirs festgestll und das Resultat ahner bekannt gegeben werden.

Exp.

Auf Bogen

Betreff: Xenia Kusznier, eingetaushtes Goldgeld.

An die Jntendanz der. K.u.k.Q. Abt. Nr.9/

Feldpost Nr.

Anlässlich einer bei obengenannter Fraueperson vorgenommen Hausrevision, wurden die mitfolgenden zehn á 20 kicngoldstücke vorgefunden.

Dieselben warden mit dem Ersuchen eingesendent, sie an die zustäbdige Sammelstelle für Goldgeld weiter zu Leitern und den Betrag von 200 Kren anher einzusenden, da diese Summe aus den h.ä.K Geldern der genannten Frauensperson anstat des Goldgeldes au sgezahlt worden ist

(AGAD. N 329. Syg 64. 3595/D

Документ № 15.

Präs. 14/04/1916.

K/D № 271.

An die K.u.k. Hauptkundachftsztella beim A.O.K. Süd.

Wird vorgelegt.

Wird Genannten haben h.a. ausgesagt, sie wären der Brücke nach Kupczyncyce vom Posten angehalten worden. Der jnf. Zukowski gab an, ar hätte von einem Nachbarn, dessen Sohn in seiner Abteilung diert, einen Brief an denselben übernehmen wollen.

Ein Anlass zu einem Spionageverdacht liegt nicht vor.

In Kupczyncyce befinden sich derzeit 62 Einwohner, deren namentliches Verzechnis hier vorliegt.

Präs. Standort am 15 April 1916.

K.u.k. Haupt-K.-Stelle beim A.O.K.Süd.

Документ № 16.

Protokol

Aufgenommen am 6/Mai 1916 bei der k.u.k.M.K. Stelle Abt.D ,it Julia Kuszner, 62 Jahre alt, geb. In Kozlow, Gattin des Matwei gr.kat. Grunwirtinn, deponier:

Waehrend der ganzen Russenivasion hielt ich mich in Kozlow auf und erhielt, da mein Mann zu Kriegsbeginn als bedenklich verhaftet wurde von der russ. Behoerde in Kozowa eine Geldunterstuetzung.

Selbst habe mit den Russen keine Beziehungen unterhalten und ignen auch keine wie immer gearteten Dienste geleistet.

Im Frieden bekuemmert ich mich um keine Politik und weis auch nicht anzugeben, od mein Mann iolitik betreiben hat.

Dass miene Tochter Warwarka, die derzeit in Amerika ist vor vier Jahren nach Russland gefahren ist und in Petersburg war, mir bekannt, allen ich nahm auf ihre Reise gar keinen Einfluss und kenne auch den mit dieser Reise verbundenen Zweck.

Mein Mann kann in dieser Hinsicht allein Auskunft geben wie er auch nur ueber das Verhalten meines ebenfalls zu Kriegsbeginn verhafteten Sohnes Michailo Rede stehen kann.

Allerdings weiss ich. Dass in meinem Hause viel von Kaczkowski gesprochen wurde und Zeitungen, politischer Tendenz gelesen wurden.

Ein oeffterer Gast bei uns war Pfarrer Zarecki und Pawel Haressemow, von dem mir bekannt ist, dass er die Zeit vor Kriegs ausbruch Russland in Stelle gewesen ist.

(AGAD. N 329. Syg 64. Dokument 4020/D)(Рис.9)

Документ № 17

K.u.k. Armeekommando

Chef Generalstabes.

Evt. Nr. 14750 v.12/9.1917.

Verkehr mit bedenklichen Personen an der Front seitens Gagisten.

Erhalten: Na. Kmdo der SW-Front, Aw-St. HGK. Freih, v.Conrad, Aw-Gr. HFK. GO. Erz. Josef, NA. HGK. GO.v. Boroewic;

N-Stelle der 1. und 2. ISA, des 1.,2.,3.,4.,7.,10.,11. AK.; N-Stelle k.d.AOK. Süd; NO. XII., XIX., XX.KK.; N-Stelle Küstenschutz Nord, NA. MGG. Polen, Serbien, Montenegro; Aw-Stelle Bukarest; AOK. Det. Abt., Q.Abt.

Zur Kenntnis und eventuellen Verwertung für das Hinterland: K.u.k. KM (Präs.Büro), k.k.M.f.LV., und k.ung. LVM.

Die Gagisten an der Front sind vor dem Verkehr mit unbekanntenen Personen, namentlich mit Frauenpersonen fragwürdigen Charakters, zu warnen und zur allergrössten Vorsicht zu ermahnen.

Drastische Beispiele für den Missbrauch der Offiziersstellung gegenüber den politischen und Pass-Behörden haben 3 Hauptleute erbracht, indem der eine als Fliegeroffizier eine Russin auf dem Flugplatz beherbergte, mit ihr Autoreisen an der Front unternahm und angeblich sogar Flüge mit ihr ausgeführt hat. Das alles, ohne dass es seine Vorgesetzten oder Untergebenen eingefallen wäre, dass seine solche Frauenperson nicht an die Front gehört. Durch Missbrauch seiner Offiziersstellung hat er es verstanden, für die Frau die notwendigen Dokumente ohne Grundlagen zu verschaffen.

Ein zweiter Hauptmann hat eine Frauenperson, welche in Verdacht und Untersuchung als russische Ochrana-Mitglied gestanden ist, für eine Verwandte ausgegeben und hat durch sein Auftreten als Offizier bei den politischen Behörden die Ausfertigung der nötigen Dokumente erschlichen.

Ein Hauptmann im polnischen Okkupationsgebieten stellte eine offene Order für eine Prostituierte aus, um sie als Köchin heranzuziehen. Erst bei der Passanforderung bei der Wiener Polizei-Direktion wurde der Missbrauch entdeckt.

Diese Beispiele illustrieren genügend, mit welchem Leichtsinn uns Missachtung aller behördlichen Anordnungen manche Offiziere vorgehen und ihre soziale Stellung, das Vertrauen und die Wertschätzung die ihnen entgegengebracht werden dazu zu missbrauchen, um für Personen, über deren Charakter, vor allem aber über deren politische Verlässlichkeit sie im Unklaren sind, einzustehen.

Die F.T. werden angewiesen, bei solchen Vorkommnissen strengstens vorzugehen, den Schuldtragenden für alle nachteiligen Folgen verantwortlich zu machen und sein das Ansehen des Offizierstandes herabminderndes Verhalten einer Beurteilung im Sinne des Db A-46 zu unterziehen.

AGAD. Nr.329. Syg. 23. Dokument 4293.

Аналізуючи поверхнево вибрані вище опубліковані архівні документи, а саме: телеграми та протоколи з допитів, припускаємо, що розвідувальна діяльність по обидві сторони кордону не принесла відчутних результатів населенню. Спроба використовувати шпигунство як одне з джерел доходу або дотримуватись своїх політичних переконань, підтримуючи одну із армій, зашкодила їм та поламала життєві долі.

За спогадами Романа Романюка дізнаємось, що:

«перед Першою світовою війною в Устю залишилась одна москвофільська родина...Дмитро Фочак...Він вірив уважав московського царя за Бога, який от-от прийде і всіх нас визволить із чужого ярма. Був членом «Общества ім.Качковського» у Львові та передплатником його видань...Аж вилікував ...Фочака московський генерал в 1915 р., коли ...[перший пожалівся – авт.], що російські солдати знищили весь його збір. Московський генерал уважав скаргу... за образу «доблесної» армії і вимірів [Фочаку і його дружині – авт.] по 25 нагаїв. Вимірену кару «доблесна» прислуга московського генерала виконала як слід на місці на лаві і цим засобом вилікувала [Фочака і його дружину] раз на все з москвофільства і царя слава» (Романюк, 1994, с.89).

В архіві AGAD у згадуваному фонді знаходяться мапи прифронтових територій, на які нанесено базування австрійських військових частин в Копичинцях, Яблуневі, Хоросткові, Борщеві, Мельниці, Сапогові з головною ставкою командування в Чорткові, та розгортання воєнних дій на території Подільського губернії. Також позначено аеродроми в невеликих населених пунктах, з яких здійснювались вильоти авіації на прифронтові території Російської імперії. (Sygn. 5. Mapy lotnicze okolic Trembowli, Skalatu, Grymałowa, Kołomyi, Kamińca Podolskiego, Husiatynia i innych miejscowości położonych na tym terenie) (Рис. 10-13).

На плані міста Кам'яця-Подільського 1916 року, який виявив автор статті у бібліотеці Вернадського, відмічено будинки, в яких розквартирувалось командування дивізій Південно-Західного фронту.

Перелік будинків:

1. Тыловой комендантъ 3 Кавказкого корпуса. (Командував Ирманов Володимир Олександрович.) (вул. Л. Українки – сучасний будинок кінотеатру «Дружба»)
2. Управление и автопарк 33 отдельного артиллерийского дивизиона. (вул. Червоноармійська, житловий будинок)
3. Полевой инженерный парк 3 Кав. инж. полка. (вул. Червоноармійська, буд. НВК №13)
4. Телеграфный узел станції обслужив. полевой ротой 3 Кав. инж. полка. (вул.Зарванська, житл. будинок)
5. Производитель работ Уманскаго отдела по квартирному довольствию войск. (вул.Драгоманова, житловий будинок)

6. 3 рота 18 етапного батальона.(вул.Пушкінська, будівля відсутня)
7. Штабь 56 дивизии. (вул.Драгоманова 1. житл.будинок)
8. Управление 5 полевого инженерного парка. (вул. Данила Галицького, не збережений)
9. Инженерная рота 56 дивизии. (вул. Шевченка, 26 Будинок казенної палати)
10. Ротная канцелярия 487 Московской дружины. (вул. Північна, приватний сектор)
11. Корпусной контролер 3 Кав. армейского корпуса. (вул. Данила Галицького, житл. будинок)
12. Почтовая полевая контора № 30 и почтовая полевая контора № 16 (вул. Соборна,1 - Будівельний коледж)
13. Управление корпусного интенданта 3 Кав. Корпуса. (вул. Д. Галицького, житл. буд. з каріатидами).
14. Корпусное полевое казначейство 3 Кав. Корпуса. (вул. Д. Галицького, суч. буд. держ. охорони).
15. Полевая подвижная хлебопекарня № 119. (вул. Л.Українки, стадіон КПНУ ім.І.Огієнка)
16. Управление интенданта XII армейского корпуса. (вул.Татарська)
17. 135 полевая хлебопекарня.(перехрестя вул. Уральської та Гагаріна, сучасний житл. будинок)
18. 2 лазарет 52 отд. дивизии (вул. Шевченка,13 буд. духовної семінарії, суч. корпус ПДАТУ)
19. 2 лазарет 11 отд. дивизии (вул. Суворова, сучасні будівлі).
20. Лазарет 12 передового хирургического отряда В. З. С. При 11 пех. дивизии. (вул. Шевченка,17 - корпус ПДАТУ)
21. Канцелярия __ (Баня)(будинок по вул.Смотрицькій,1. Не збережений).
22. 3 авто-санитарный __ (будинок по вул. Л.України, 37).
23. Хотинский лазарет Красного Креста (вул.Огієнка, житловий будинок)
24. 2 этажный лазарет Красного креста _ Екатеринослав. губ. земства. (вул.Огієнка, буд. відсутній)
25. 9 эпидемический отряд В. З. Сосора. (вул. Гагаріна, корпус №3 КПНУ ім. І.Огієнка)
26. Київській подвижный лазарет Красного Креста. (вул. Шевченка, 24 Маріїнська гімназія, сучасний будинок ЗОШ №8)
27. Комендант ж. станції. (будинок ж\д вокзалу. Будинок не збережений)
28. Отделение 59 головного эвакуационного пункта. (будинок ж\д вокзалу. Будинок не збережений).
29. Сводный перевязочный отряд Красного Креста. (будинок ж\д вокзалу.Будинок не збережений.) (Бібліотека ім. В.І. Вернадського. Сектор картографічних видань. № 12942. – 18 (28-8ПОД-2КАМ) 2г.) (Рис. 14).

Основний виклад. Характеристика будинку штабу Південно-Західного фронту у Кам'янці-Подільському.

У перші дні війни з мешканців міста Кам'янця-Подільського була зібрана контрибуція. В одному з документів зазначається: «Привосокупаю, что в квитанции, выданой генералом Тетеани городскому голове Каменец-Подольского Константину Васильевичу Туревичу в прием контрибуции указана сума денег 10.363 руб., а остальная часть контрибуции, заключающаяся в стоимости золотых и серебряных предметов на сумму недостающую до 200 тыс. рублей, обозначена лишь числом полученных мест: шесть ящиков, 14 мешков и один балон (шаровидный мешок)» (ЦДІА (К), Ф. 301.оп.1. од.зб.1719. Арк.210).

Але наступ 8-ї російської армії під командуванням О. Брусилова примусив австрійців уже 6 серпня залишити місто.

Із споминів О.Брусилова дізнаємось, що: «Австрийцы действительно заняли Каменец-Подольский 4 августа, а семь рот ополчения, находившихся там, отошли без боя к Новой Ушице; австрийцы же 6-го числа, узнав о нашем переходе через Збруч, спешно покинули Каменец-Подольск и полностью вернули контрибуцию, которую собрали с жителей города. Это было совершенно естественно, потому что они хорошо понимали, что если они возьмут контрибуцию с жителей Каменец-Подольска, то и я, в свою очередь, заняв Тарнополь, Тереховлю и Чортков, не пощажу этих городов и обложу их такой же, если не большей, контрибуцией....5 августа войска вверенной мне армии быстро перешли через Збруч, составляющую нашу государственную границу.... Контрибуцию

австрійці вернули 6 августа. (Брусилов, 1943, с.77).

З іменем О. Брусилова (1853-1926) пов'язані основні успіхи російських військ у Першій (Великій) світовій війні. Він закінчив Пажський корпус при царській ставці. Був учасником російсько-турецької війни 1877-1878 рр. З 1914 року командував 14-м армійським корпусом, який входив до 8-ї армії. З березня 1914 року О.Брусилов призначений головнокомандувачем штабу Південно-Західного фронту та з 24 серпня 1916 року оселяється в місті. За деякими відомостями генерал разом із дружиною проживали в будинку, де розміщувався штаб. Одним із таких, є невеликий одноповерховий особняк по вул. Л.Українки,38 в м.Кам'янці-Подільському. Станом на 2021 р. це будинок дитячої бібліотеки та є пам'яткою архітектури місцевого значення початку ХХ століття, що розташований у південно-західній частині Нового плану. Будинок входить до реєстру нововиявлених об'єктів м. Кам'янець-Подільського та має значну історико - архітектурну цінність та є складовим в цілісності планування вулиці Л.Українки (колишньої Петербурзької). Особняк побудований приблизно в 1900 році. Перед Першою Світовою війною належав родині Доманських (Пламеницька, 2010, с.132; *Кам'янець – остання столиця УНР. Путівник*, 2011, с.16). Згідно з довідкою Кам'янецької Міської Управи від 2.02.1917 року домоволодіння складалося з 2-х будівель: один півтораповерховий будинок та цегляний сарай, записане за громадянкою Доманською Зінаїдою Миколаївною (Фонди НІАЗ “Кам'янець”, інв. № 983, с.1). З 1921 року в приміщенні розмістилася VI Польська трудова школа ім. Фелікса Дзержинського. Вона була однією з двох існуючих польських шкіл у Кам'янецькому окрузі і утримувалась з місцевого бюджету. В школі навчалось 148 особи, з них 63 дитини. Школа мала притулок та присадибну ділянку (город). Молодь при школі могла відвідувати літературний та театральний гуртки (Zbigniew, Wiraszka, 2001, s.217-218).

Згідно з протоколом комісії Кам'янець-Подільської Міської Управи від 1922 р. будинок передано Наросвіті по вул. Петровського, 80 (Фонди НІАЗ “Кам'янець”, інв. № 983, с.1). Згідно з актом №41 від 2.02.1923 року біля будинку трудової школи знаходився кам'яний сарай та розвалений флігель, вкритий гонтом(Фонди НІАЗ “Кам'янець”, інв. № 983, с.5]. Згідно з актом від 2.01.1926 року будинок школи складався з 15 кімнат, з них: в 10 кімнатах були навчальні кабінети (класи), дві кімнати були відведені під квартиру завідуючого школи, одну кімнату в підвальному поверсі займав охоронець, а ще дві – було пошкоджено (Фонди НІАЗ “Кам'янець”, інв. № 983, с.12].

Зі зміною наприкінці 20-х років ХХ ст. політичної ситуації в СРСР погляди Наросвіти щодо національних громад змінились, і права польської школи було обмежено, що призвело до закриття навчального закладу.

Після звільнення Кам'янця-Подільського в березні 1944 року будинок було відремонтовано, і там розмістилась дитяча бібліотека, утворена 1 квітня 1944 року. В перший рік існування до дитячої бібліотеки було зараховано 1700 читачів, серед яких діти до 16 років – 1640. Кількість книговидач становила 25394 книг. В 1974 році бібліотеки міста були об'єднанні в централізовану систему, до якої увійшли і бібліотеки для дорослих, і дитячі бібліотеки. З цього часу дитяча бібліотека стає філіалом №6 Кам'янець-Подільської ЦБС.

Пам'ятка розташована на північно-південній осі, вздовж якої відбувся один з основних напрямків розвитку Нового плану. Будинок виходить головним фасадом на вул. Лесі Українки, формуючи червону лінію забудови. У функціонально-розпланувальній системі об'єкт знаходиться у серединній зоні за межами історичного середмістя. У сформованому містобудівному середовищі виконує роль акценту. Розпланувальна система – регулярна.

Територія пам'ятки знаходиться на схилі, який має незначний ухил з півдня на північ. Будинок відмежований від проїжджої частини вулиці зеленою зоною. На території пам'ятки ростуть окремі дерева листяних і плодово-ягідних порід, а ділянка густо вкрита травою.

Будинок дитячої бібліотеки - кам'яний, потинькований одноповерховий будинок з цоколем. Невелика підвальна камера в центральній частині та горище. Прямокутний в плані з криною терасою з південного боку. Габаритні розміри: 25,8м × 18,0м. Загальний об'єм = 2765 м².

За функціональною типологією будівля первісно відносилась до житлових.

Планувальна структура змішаного типу: зальна, коридорна з двобічним розміщенням приміщень і анфіладна. Існує три входи в будинок. Головний вхід веде з вул. Лесі Українки. Другий вхід веде з північного торцевого фасаду (зараз через цей вхід здійснюється обслуговування бібліотеки). Третій вхід у будинок здійснюється через крыту терасу, яка прибудована до південного фасаду. В невеликій кімнаті в середині будинку влаштовано вхід до підвалу і на горище через люки. Підвал має одну камеру, прямокутний в плані з півциркульним склепінням (Рис.15).

Оздоблення головного фасаду багате на декор з рослинним орнаментом. Фасад ділиться по вертикалі на три частини чотирма парами рустованих пілястр з композитними капітелями. В центральній частині – три високих прямокутних вікна з прямокутними сандриками на консолях і бічними лиштвами, які прикрашені ліпним декором. Тимпани вікон прикрашені ліпними розетками. Підвіконна частина оздоблена ліпними декоративними консолями. Північна частина фасаду акцентована високими дерев'яними різьбленими дверима головного входу у вигляді порталу. Над входом, вище карнизу, який увінчує фасад, влаштовано аттик, де в тимпані півциркульного фронтона поміщено герб. В південній частині головного фасаду розміщується велике вікно з профільованою лиштвою і ліпним орнаментом над вікном, ліпними консолями в підвіконній частині та аттиком над карнизом – це все врівноважує асиметричну композицію головного фасаду

На північному фасаді один кут (від вулиці) декорований парою рустованих пілястр з композитними капітелями, як на головному фасаді. Вхід оздоблений гладкою лиштвою і кованим козирком. Віконні отвори прямокутні, витягнуті по вертикалі, завершуються прямими сандриками. Три вікна, ближчі до вулиці, повторюють оздоблення вікон головного фасаду.

Південний фасад, як і північний, має одну пару рустованих пілястр. Два крайніх вікна, ближчих до вулиці, повторюють оздоблення вікон головного фасаду. Інші вікна і дверний отвір оздоблені лиштвою без ліпного орнаменту. Головною окрасою південного фасаду виступає крыта тераса. Конструкція тераси дерев'яна, прикрашена різьбленими капітельками, огорожею і високим фризом з прорізним орнаментом та профільованим карнизом. Увінчується дах тераси восьмигранним куполом на 8-гранному барабані. Основа і сходи тераси кам'яні. Підлога вкрита метлаською плиткою з килимовим візерунком.

Оздоблення дворового (західного) фасаду стримане, без ліпного декору. По всьому периметру будинку проходить профільований карниз із фризом.

Художня виразність фасадів підтримана багатими елементами декору в інтер'єрі. В будинку збереглися три печі з художньо-декоративного кахлю і один камін. Високі приміщення прикрашені профільованими карнизами: софітного і галтельного типу з підтримуючими та вінчаючими профільованими частинами, багатими на ліпний декор із рослинним орнаментом. Стелі прикрашені ліпними розетками. В коридорі підлога вкрита метлаською плиткою; в окремих кімнатах – паркетними щитами з геометричним візерунком.

Дах будинку чотирихилий із металевим покриттям і слуховими вікнами.

В інтер'єрі будинку збереглися три печі з художньо-декоративного кахлю і один камін, які стали прикрасою всього будинку. Одна з печей розташована біля парадного входу. Піч прямокутна в плані, основа печі плоска. Цоколь і дзеркало печі вкриті гладким білим кахлем. Нижній і верхній карнизи, кути дзеркала і завершення викладені з рельєфного кахлю коричневого кольору з рослинними мотивами у стилі бароко.

Друга піч розташовується в західній частині будинку в коридорі. Піч прямокутна в плані, основа печі плоска з вузьким плінтусом. Об'єм печі поділений горизонтальними членуваннями – карнизами і пояском: цоколь, дзеркало і завершення. Кахлі з рельєфним малюнком рослинного орнаменту, вкриті монохромним забарвленням (коричневий колір). На дверцятах напис: Г. БЕРНДТЪ / ПАТЕНТ №5746 / ВЪ ОДЕССЪ.

Третя піч знаходиться в південно-східній залі біля північної стіни. Ця піч вирізняється парадним виглядом. Прямокутна в плані, облицьована рельєфним кахлем монохромного забарвлення (зелений колір). Нижня частина печі має високий профільований плінтус і завершується карнизом з пояском. Її площини облицьовані виповнюючими лицьовими і кутовими кахлями з увігнутими розетками у

вигляді квітки. У середній частині цієї печі поміщено керамічну картину в рамі, де зображено відпочинок людей біля каміну в інтер'єрі таверни періоду XVI–XVII ст. десть у Європі. На кутах встановлено фігурні керамічні колонки. Завершується середня частина карнизом із фризом. Поле фризу заповнене рельєфом. Дзеркало печі прикрашене поясковими кахлями на фоні виповнюючих лицьових з рослинно-геометричним орнаментом. Завершується піч карнизом із фризом і вінчаючим елементом барокових форм (Герасимчук, Головіна, 2017, с. 11-15).

Біля західної стіни південно-східної зали знаходиться камін. Цей камін відноситься до закритого типу, складний в плані, основа каміну плоска. Особливу увагу привертає нижня частина каміну. Портал каміну зроблений у вигляді арки і прикрашений ліпниною барокових мотивів. Топка огорожена металевою фігурною решіткою. Кути цоколя виступають і прикрашені по боках стилізованими жіночими фігурками. Низ каміну оздоблений цокольним карнизом з ліпними вставками. Полиця каміну виступає профільованим декорованим карнизом. Димова камера (димозбірник) вирішена за зразком кахельних печей: прямокутної форми, облицьована білою гладкою керамічною плиткою (кахлем радянських часів) і має завершення з ліпного карнизу (Рис.16).

Такі історичні об'єкти, як будинок по вул. Лесі Українки, 38, презентують забудову Нового міста, яка сформувалася наприкінці XIX – на початку XX ст. Будинок є характерним зразком такої забудови у стилі модерну. Останні десятиліття характеризуються глибоким науковим вивченням архітектурної спадщини Нового міста. Дослідження проводяться на підставі та з урахуванням чинної вітчизняної нормативно-правової бази охорони, збереження та реставрації пам'яток культурної спадщини, а також міжнародних пам'яткоохоронних документів. Частина документів має безпосереднє відношення до об'єктів культурної спадщини Кам'янця-Подільського. При дослідженні пам'ятки архітектури, на неї, як на пам'ятку архітектури, оформлюється паспорт та облікова картка. Окрім будинку дитячої бібліотеки, в реєстрі нововиявлених об'єктів м. Кам'янця-Подільського є ряд споруд, пов'язаних з періодом Першої світової війни, які мають історичну цінність, та потребують досліджень і виготовлення на них облікової документації.

Характеристика будинку штабу Південно-Західного фронту у Проскуріві.

Розпланування м.Проскурова після пожежі 1822 року відбулось з дотриманням протипожежних норм безпеки. В основу покладено регулярний тип забудови кварталів, а ряд вулиць виконували функції об'їзних доріг, поєднуючи площі міста – Хлібну та Кінну. Саме такою вулицею виступала Бульварна (сьогодні вул.Гагаріна).

У 1903 р. проскурівський лікар Павло Компанцев, що обіймав посаду міського лікаря та був викладачем гігієни у Проскурівському реальному училищі, звів неподалік, на вул. Бульварній, особняк під приватну лікарню (Хмельницька міська рада. Офіційний сайт, 2021).

Будинок слугував житлом для родини лікаря і місцем прийому хворих. Особняк у плані мав прямокутну форму, збудований із цегли, тинькований.

З початком Першої світової війни будинок перейшов у військове відомство. У ньому розмістили штаб 8-ї армії Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова. З 1921 р. особняк перейшов у розпорядження дивізії Червоного козацтва – тут облаштували квартири для командного складу червоних козаків (Валюс, 2007).

У 1921-1937 рр. в будинку жив командир дивізії, згодом командир корпусу М. Дьомичев. Одночасно тут були кімнати для гостей, що прибували до проскурівського гарнізону серед яких бували військові командири С.Будьонний, К.Ворошилов, В.Примаков, а 1928 року в будинку зупинявся політичний діяч Марсель Кашен. Після Другої світової війни в будинку деякий час були квартири вищих обласних партійних посадовців (Яніцька, 2009, с.13).

У 1970-х роках у будинку було розміщено перше відділення міської дитячої лікарні. У цей час з західної сторони до будинку був добудований корпус без елементів оздоблення, а архітектурний декор було підкреслено пофарбуванням (Єсунін, 2006). (Рис. 11, 12). На початку січня 1974 року розпочалось, а в травні 1975 року завершилось зведення харчоблоку для лікарні, який введено в експлуатацію 1 вересня 1975 року. У цей же період зведено господарське приміщення для зберігання

овочів та пральню, розраховану на 250 кг сухої білизни за одну зміну (Рис 13, 14) а також введено в експлуатацію приміщення молочної кухні. (Рис. 3, 4)

Враховуючи історичне значення будинку для комуністичних партійних організацій, Рішенням Виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 19.01.1983р. № 31 будинок став пам'яткою історії місцевого значення.

Рішенням Хмельницької міської Ради народних депутатів від 20 квітня 1995 р. №8 будинок внесено до списку пам'яток історії місцевого значення як «Особняк (нині РАЦС)».

Рішенням XII сесії Хмельницької міської ради № 11 від 28.12.1999 р. «Про впорядкування орендних відносин» із змінами та доповненнями, виконавчий комітет міської ради вирішив передати в оренду приміщення по вул. Гагаріна, 4 площею 896,4 м² до комунальної власності Хмельницькому управлінню юстиції терміном на 12 місяців. У цей же період розпочалась його перебудова для іншого функціонального призначення.

Рішенням виконавчого комітету Хмельницької міської ради від 14.12.2000 р. за № 1126-Є затверджено акт державної комісії про прийняття реконструйованих приміщень дитячої лікарні під будинок урочистих подій загальною площею 380,41 кв.м. Проаналізувавши креслення планів поверхів, виготовлених у 2000 році, можна стверджувати, що частково втрачена історична планувальна структура будинку та ліквідовано пічне опалення, що свідчить про перебудову будинку в кінці 90-х років ХХ ст. (Будинковолодіння № 4. вул. Гагаріна. Інв. Спр. Квартал 236/1 Ст.кв. 204. СО 8315-000).

Наказом управління культури, туризму і курортів Хмельницької ОДА від 15.09.2010 року № 242 будинок внесений до списку щойновиявлених об'єктів культурної спадщини за видом «архітектура». Станом на 2021 рік планування будинку не змінювалось.

Головний фасад історичної частини будинку виглядає дуже урочисто завдяки використанню стилю необароко, натомість інші фасади вирішені в «цегляному стилі» та досить стримано. У асиметричній об'ємно-просторовій композиції будинку вирізняється ризаліт великого виносу із розкріповкою на головному фасаді. Ризаліт має парадний вхід, на рівні другого поверху підкреслений канелюрованими колонами коринфського ордеру та увінчаний чотиригранним шатром із люкарною. Такими саме колонами фланкована розкріповка, яка має балкон та завершується аттиком із люкарною.

Перший поверх будинку рустований, другий — багато декорований ліпними деталями, серед яких вирізняються кронштейни карнизу, наріжні вази на аттиках, лучкові сандрики, що спираються на колони коринфського ордеру, рослинний орнамент підвіконних ніш тощо (Єсюнін, 2008).

Будівля щойновиявленого об'єкту є яскравим прикладом архітектури особняків початку ХХ століття. Будівля складається з двох об'ємів, побудованих з різницею в часі майже 70 років. Історична частина була збудована в 1903 році для проживання та приймання хворих міським лікарем та викладачем гігієни Проскурівського реального училища Павлом Компанцевим. Впродовж I-ої половини ХХ ст., коли будинок перейшов у військове відомство, у ньому мешкали відомі військові та політичні діячі.

Будівля значною мірою зберегла об'ємно-планувальну структуру та історичні нашарування. Зовнішнє архітектурно-художнє вирішення історичної частини відповідає первісному. Головний фасад історичної частини виглядає дуже урочисто, завдяки використанню стилю необароко, натомість інші фасади вирішені в «цегляному стилі» та досить стримано. В оформленні головного фасаду використана така рідкісна декоративна деталь, як металеві вази з кованими квітами ірисів. Одна з ваз зберегла квітку. Вони дають уявлення про уподобання естетичного смаку того часу, натякаючи ще й на пануючий у мистецтві та архітектурі того періоду стиль модерн. В екстер'єрі та інтер'єрі збереглися елементи художнього ковалства, які складають художню цінність в декоративному оздобленні сучасного вигляду будівлі. Добудований у 1970-х роках західний корпус, позбавлений пишного архітектурного оздоблення. Незважаючи на таку різницю в часі побудови та стилістичного оформлення, будівля виглядає цілісною та гармонійною. Завдяки своїй масштабності будинок формує навколишнє середовище, утворюючи навколо себе затишний простір.

Цегляна, двоповерхова будівля, Г-подібна в плані з ризалітом та розкріповкою на головному (південному) фасаді та з підвалом під східною частиною. Планувальна схема – змішана: зальна, багатокамерна, анфіладна. Будівля має чотири входи.

Будівля складається з двох частин, які різняться за часом побудови: історичної (східної) та західної, прибудованої пізніше. Тому стилістика оформлення фасадів різниться, але вдало поєднана. По центру фасаду виступає вузький ризаліт з куполом. Східна частина фасаду виокремлена розкріповкою із балконом на рівні другого поверху. Розкріповка з ризалітом увінчуються аттиками з круглими віконцями в центрі. Під віконечками розміщені гірлянди. Північний фасад історичної частини означений еркером, під яким влаштований вхід з ганком і сходишками. Над сходишками винесений дашок півциркульної форми на круглих металевих колонах.

В оздобленні головного фасаду східної частини особняка використані риси необароко. Крупно масштабний руст головного фасаду надає урочистості та пишності будівлі. Пластика фасаду підсилена півколонами з коринфськими капітелями із значно виступаючими п'єдесталами, що розташовуються на рівні другого поверху ризаліту та розкріповки. Горизонтально фасад поділений міжповерховим і підвіконним карнизами, між якими відповідно до кожного вікна розміщені тафлі з ліпниною. Вінцевий карниз з фризом підтримується фігурними кронштейнами і прикрашений іоніками. Декор балкону, парапету та купольного завершення доповнюють ковані огорожі (Рис.18).

Віконні та дверний отвори другого поверху ризаліту та розкріповки фланкують меншої висоти півколони. Отвори також декоровані півциркульними сандриками із зубчиками та картушами угорі. Інші отвори прямокутні із замковими каменями різного оформлення.

Східний і північний фасади історичної частини будинку оформлені в «цегляному стилі», декор значно простіший. Міжповерховий і вінцевий карнизи викладені із цегляним орнаментом. Підвіконна частина декорована орнаментом на зразок городчатого поясу.

Західна частина будівлі оформлена стримано. Головний фасад розграфлений крупномасштабним неглибоким рустом, яким означені лиштви вікон, замкові камені, підвіконні тафлі, стіна фасаду і фриз. Західний фасад декорований лінійним рустом.

Інтер'єр сучасний, окрім деяких деталей старої частини будівлі: сходи з кованою та дерев'яною огорожею. Парадні двомаршеві сходи спроектовані та зведені у 2000-му році. В інтер'єрі відчувається багато простору через анфіладне планування вхідної групи, наявність зал та великих кімнат. Засклена перегородка, що відокремлює приміщення еркеру, а також відкриті парадні сходи надають змоги проникати сюди природному освітленню. Для штучного освітлення приміщень використовуються кришталеві люстри та електричні світильники в підвісних стелях. Стіни оздоблені декоративними профілями, фільонками, арками та пілястрами. В пізнішій частині будівлі стіни інтер'єру гладкі.

Рис. 1. Монастир Капуцинів. Руїни. Фото 20-тих рр.ХХ. Містечко Збриж.

Рис. 2. Онуфріївська церква. Фото 20-тих рр. ХХ ст. Містечко Гусятин.

Рис.3. Візна брама. Фото 20-тих рр.ХХ ст. Містечко Гусятин.

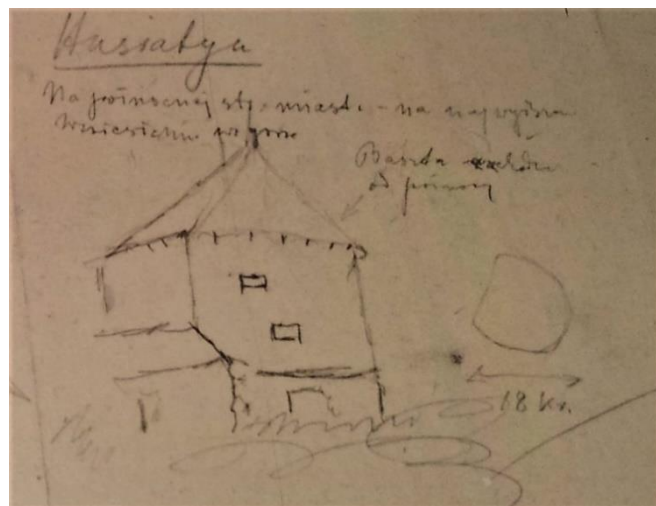

Рис. 4. Навібашта міських мурів. Рисунок 20-тих рр. ХХ ст. Містечко Гусятин.

Рис.5. Палац Баворовського. Руїни. Фото 20-х рр. XX ст. Містечко Копичинці.

Рис.6. Башта палацу Баворовських. Руїни. Фото 20-х рр. XX ст. Містечко Копичинці.

Рис.7. Башта палацу Баворовських. Руїни. Фото 20-х рр. XX ст. Містечко Копичинці.

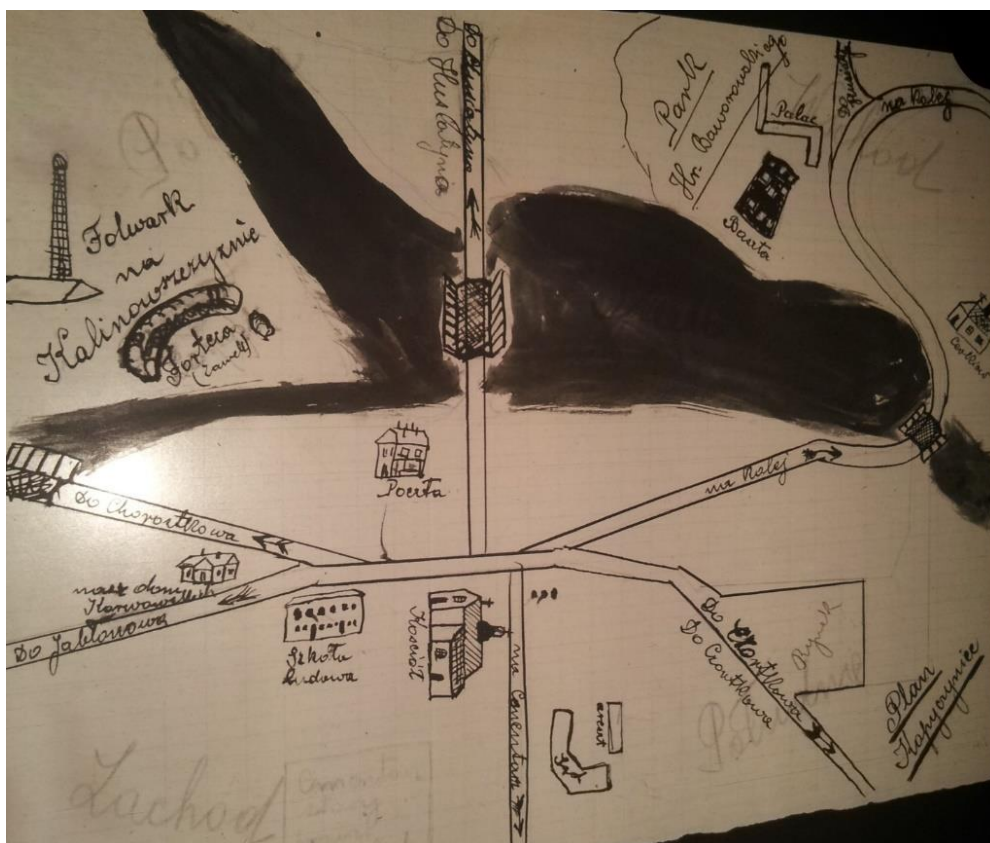

Рис.8. Схематичний малюнок невідомого автора. м.Копичинці. 20-ті-30-ті рр. XX ст.

Рис. 9. Москвофілка Ксенія Кушнір. Уродженка містечка Козлів. Фото 1916 р.

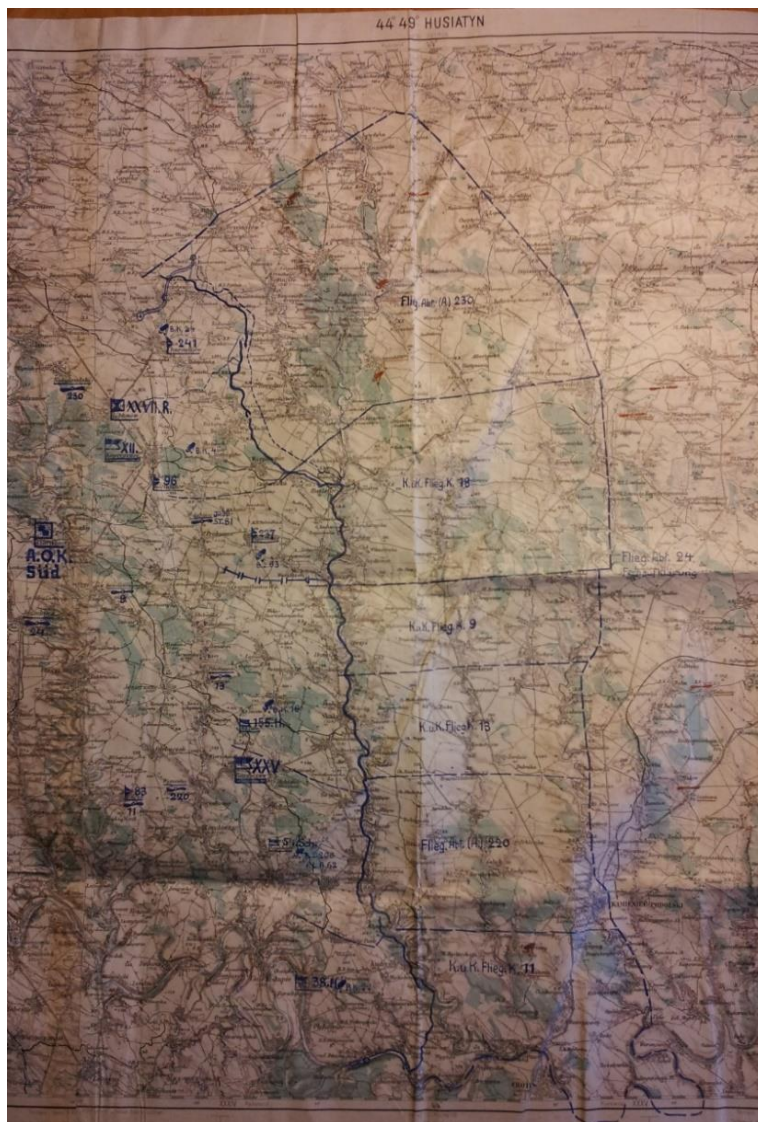

Рис. 10. Мапа з позначенням місць дислокації австро-німецьких військ, аеродромів та їх зон відповідальності на території Подільської губернії. 1916 – 1917 рр.

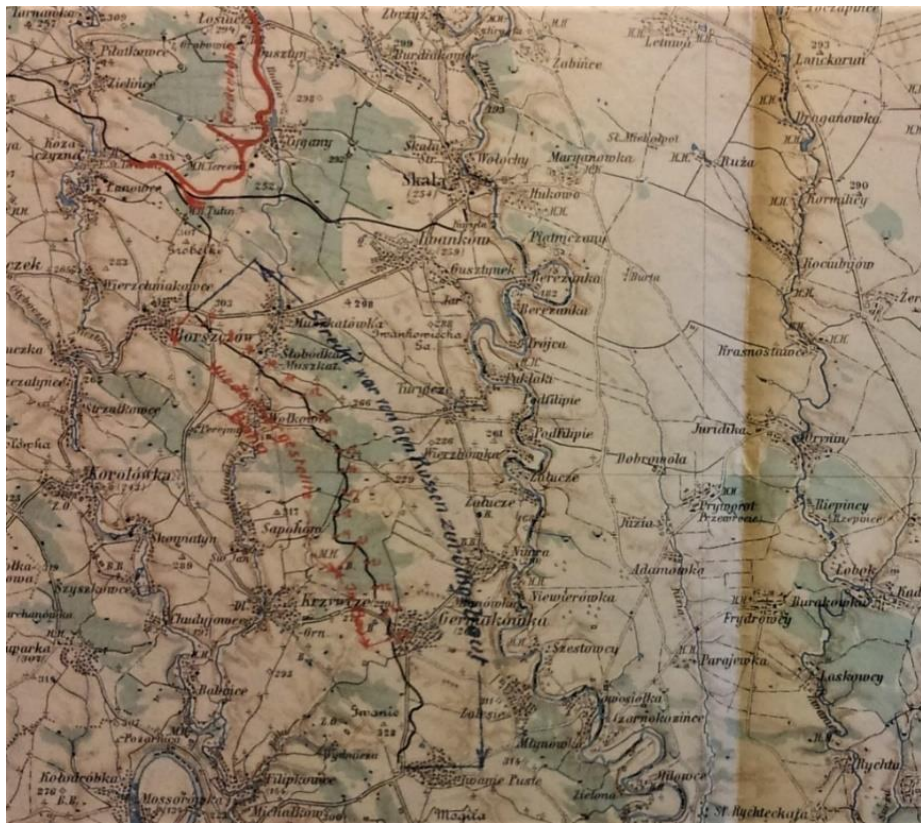

Рис. 11. Мапа з позначенням ліквідації залізничної вітки від с.Гермаківки до містечка Борщів. 1916 р.

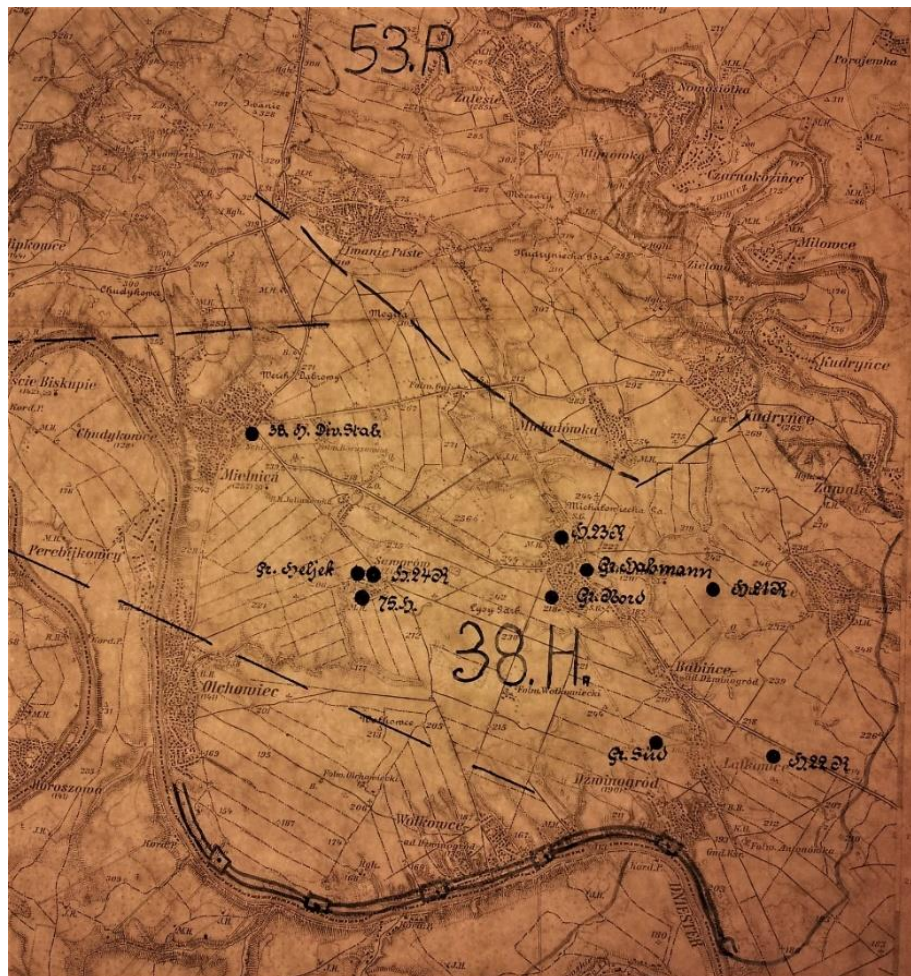

Рис.12. Мапа розташування австро-німецьких дивізій в прифронтовій зоні. 1916 р.

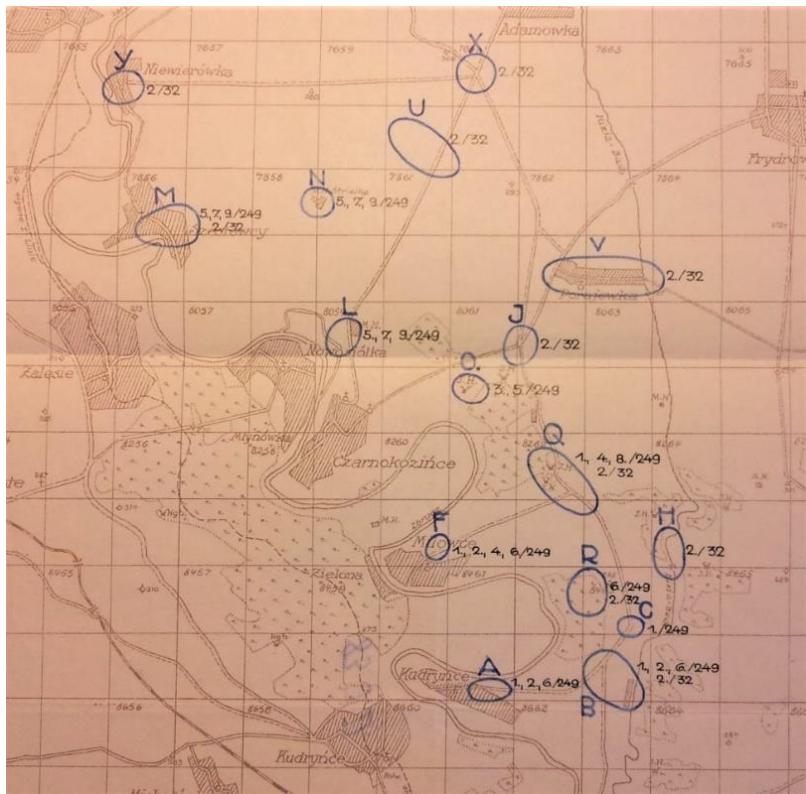

Рис. 13. Дислокація російських військ в прифронтових селах Подільської губернії. 1916 р.

Рис.14. План 1905 з позначенням будинків в яких розквартирувались дивізії Південного-Західного фронту

російської армії.

Рис. 15. Фасад будинку за адресою по вул. Лесі Українки, 38. в м. Кам'янець-Подільському.

Рис. 16. Піч в південно-західному залі в будинку за адресою по вул. Лесі Українки, 38. в м. Кам'янець-Подільського.

Рис. 17. Камін в південно-західному залі в будинку за адресою по вул. Лесі Українки, 38. в м. Кам'янець-Подільського.

Рис. 18. Фасад будинку по вул. Гагаріна, 4 м. Хмельницького.

Висновки

Прифронтові міста і містечка Поділля під час Великої війни зазнали значних втрат. Із великої кількості перелічених об'єктів нерухомості лише по двох із вище описаних пам'яток, а саме будинок за адресою по вул. Лесі Українки, 38 в м. Кам'янці-Подільському та будинок за адресою по вул.

Гагаріна, 4 в м.Хмельницькому, виготовлена пам'яткоохоронна облікова документація. Інші згадувані в публікації об'єкти нерухомості в населених пунктах Тернопільської та Хмельницької областей, що постраждали під час Великої війни й надалі залишаються малодослідженими, неперспективними та призабутими. Каталогізація втрачених та збережених пам'яток культурної спадщини з подальшим набуттям охоронного статусу в якості пам'яток місцевого чи, ба навіть, національного значення, є актуальною і не знімає відповідальності з організацій, за якими закріпленна пам'яткоохоронна робота. Це стосується і заходів із проведення архітектурно-археологічних досліджень, на підставі яких можна здійснювати роботи з проектування відбудови втраченої історичної забудови відповідно до існуючих державно-будівельних норм. В останніх відсутній розділ, за яким вдалось би відновлювати автентичні будівлі із специфічними як для минувшини оригінальними вкрапленнями архітектурних вирішень, які за існуючими містобудівельними нормами заборонені. На порядку денному і роботи щодо проведення реставраційних робіт на пам'ятках, які отримали пам'яткоохоронний статус та постійно вимагають до себе уваги з проведення капітальних ремонтно-будівельних робіт.

Бібліографія.

- Антонюк, Є., 2013. *На крутежаж прикордоння, або Меридіан Чернокозинці*. Чернівці: Букрек. *Бібліотека ім. В.І. Вернадського*. Сектор картографічних видань. № 12942. 18 (28-8ПОД-2КАМ)
- Брусилів, А., 1943. *Мои воспоминания*. Москва: Военное издательство Народного комиссариата обороны.
- Будинковолодіння № 4. вул. Гагаріна. Будинок урочистих подій*. Хмельницьке бюро інвентаризації. Інвентаризаційна справа. Квартал 236/1 Ст.кв. 204. СО 8315-000.
- Валюс, О., 2007, *Вздвож по Проскурівській: Розбудова вулиці почалася в другій половині XIX і тривала до початку XX століття*. *Подільські новини*, 17 липня 2007 р, С.3.
- Волковинський, В.М., 2005, *Бойові дії та військові операції на українських землях у період Першої світової війни. Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* с. 21-60.
- Герасимчук, Т. та Головіна, А., 2017, *Будинок штабу Південно-Західного фронту у Кам'янці-Подільському під час Першої світової війни. Сучасний стан та характеристика. Магістрат Руський*, 9. с.11-15.
- Герасимчук, Т., 2014. *Коротка історична довідка. Дитяча бібліотека Л.Українки*, 38. Науковий архів НІАЗ «Кам'янець». Житловий будинок (мур.) XIX ст, охор. № 16 – Хм, вул. Л. Українки 38, м. Кам'янець-Подільський. № П- 369.
- Горбоватий, В., 2004. *У містечку над Збручем. Історико-краєзнавчий нарис*. Львів: Тріада плюс. *Горлицкая операція: Сборник документов мировой войны на русском фронте (1914-1917)*, 1941. Москва.
- Єсюнін, С., 2008. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. Хмельницький.
- Зайончковский, А. М., 1938-1939. *Мировая война 1914-1918 гг.* В 2 томах. Москва: Воениздат.
- Зайончковский, А., 1923. «Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Часть VI. От прорыва Юго-Западного фронта в мае 1916 г. до конца года. Высший военный редакционный совет. Москва.
- Зайончковский, А., 1924 «Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Часть VII. Кампания 1917. Высший военный редакционный совет. Москва.
- Замки та храми України, 2017. *Копичинці* [online] Доступно: <<https://castles.com.ua/kopych.html>> [Дата зверення: 14.11. 2021].
- Заповольський, В., 2009, *Чернівецький двоголовий орел (протокол однієї втрати). Незалежний культурологічний часопис «І»*. Львів. С.136-139.
- Інвентарна справа на домоволодіння по вул. Петровського, 72 (80) (б. Доманського)*. Фонди НІАЗ «Кам'янець», інв. № 983.
- Кам'янець – остання столиця УНР. Путівник*, 2011. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006».

Клембовский, В., 1920. *Стратегический очерк войны 1914-1918 гг.* Ч. 5. Период с октября 1915 по сентябрь 1916 г. Позиционная война и прорыв Австрии на Юго-Западным фронтом. Москва: Высший военный редакционный совет.

Ковнер, О., 1986, Славна сторінка історії. *Прапор жовтня*, 26 вересня.

Литвинов А. 1923. *Майский прорыв IX армии в 1916*. Петроград.

Майхер, А. 2015. *Свято Вознесенська церква в Тарноруді – Тарноруда Подільсько Галицько Волинська гільдія* [online] (Останнє оновлення: 11 листопад 2015) Доступно: <<https://www.tarnoruda.org.ua/uk/564/svyato-voznesevska-cerkva-v-tarnorudi/2015/>>

Монолатій, І., 2010. *Цісарська Коломия. 1772-1918*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Нагнибіда, Р. 2011б. Пам'ятки культурної спадщини Борщівського та Кам'янець-Подільського районів (сучасний стан і використання в туристичній сфері). *Збірник наукових праць. Праці Центру Пам'яткознавства*, 20. Київ.

Нагнибіда, Р., 2011а. Невідомі мемуарні спогади Зимака Мефодія Григоровича – важливе джерело у вивченні історії Подільського краю. *Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля»*. Збараж, С.69-81.

Нагнибіда, Р., 2021. *Будинок за адресою вул.Гагаріна, 4., м. Хмельницький. Коротка історична довідка*. Науковий архів НІАЗ «Кам'янець».

Паладійчук, С., 1996. Спомини полоненого з Першої світової війни. *Літопис Борщівщини*. Борщів, С. 76-80.

Петрій, І., 2006. Облога та здобуття Перемишля Російськими військами у 1914-1915 рр (зам матеріалами преси та спогадами сучасників). *Наукові зошити*, Вип. 8. Ч. 1. С. 213-221.

Пламеницька, Є., 2010. *Науково-проектна документація. Історико-архітектурний опорний план, межі і режими використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів м. Кам'янець-Подільського*. Книга 1. Том. 1.

Пустиннікова, І., 2021. Кам'янець-Подільська бібліотека-філія 6 для дітей [online] (Останнє оновлення: 1 листопад 2021) Доступно: <<https://castles.com.ua/library.html>>

Реєнт, О., 2014. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна*. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. Київ: КЛЮ.

Рибчинський, О., 2005, Язлівець – місто ренесансу. *Записки НТШ. Т. ССXLIX*. Львів, С. 270-309.

Романюк, І., 1994. Спогади про Мельниччину та Борщівщину. Устя Єпископське. *Літопис Борщівщини*. С. 83-92.

Ростунов, И., ред., 1975. *История первой мировой войны 1914-1918 гг.* В 2-х томах. Москва: Наука.

Садовська-Денисюк, А., 1974. Спогади про Копичинці в рр. 1910-19. *Чортківська округа. Історико – мемуарний збірник*. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто.

Саранчук, І. 2005., *Синьків на вітрах історії. Історико-краєзнавчий нарис*. Чернівці: Місто.

Смолій, В., 2015. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна*. У двох книгах. Книга 2: Мовою документів і свідчень . Київ: Кліо.

Степовий, О., 1994, Там, де Збруч річку проходили... *Літопис Борщівщини*, 6. Борщів.

Таленский, Н.А., 1944. *Первая мировая война 1914-1918 гг. (Боевые действия на суше и на море)*. Москва: Госполитиздат

Талерговській альманах. 1924. Вып. 1. Терроръ в Галичине въ первый периодъ войны 1914-1915 гг. Львов.

Фалькенгайн, Э., 1923. *Верховное командование 1914-1916 в его важнейших решениях*. Перевод с немецкого А. Е. Снесарева. Москва: Высший Военный Редакционный Совет

Хмельницька міська рада. Офіційний сайт, 2021. *Вулиці міста Найстаріші вулиці міста Хмельницький* [online] Доступно: <<https://khm.gov.ua/uk/content/vulyci-mista>> [Дата звернення 22.09.2021]

ЦДІАК, 1915. *Донесения и уведомления помощников начальника Подольского ГЖУ в уездах, унтер-офицеров на жандармских пунктах, уездніх исправников и других лиц и учреждений о грабежах*,

убийствах, пожарах и других происшествиях в губернии. (7 января 1914 – 18 января 1915 г). Ф. 301. Оп. 1. Од. 36. 1719. Арк. 210, 253, 257.

Чемеринський, А., 2011, Передмові укріплення Галича: залізничні блокгаузи на річці Дністер (терен сід Дубівці-Єзупіль). *Замки України: Дослідження, збереження, використання. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Галич, С.112-119.

Юрков, І., 2006. Брусилов у Кам'янці-Подільському: До 90-річчя Брусиловського прориву *Подільянин*. С.6.

Яніцька, Н., 2009. Вулиця Проскурівська: знайома незнайомка. *Подільський кур'єр*, 30 квітня.

Aftanazy, R., 1992. *Materialy do dziejów rezydencji*. T. 9. Dawne województwo podolskie. Warszawa: Instytut sztuki PAN.

AGAD. *Cesarsko-Niemiecka Armia Południowa. Kaiserliche Deutsche Südarkmee z lat 1914-1918*. Nr. 329. Sygn. 5. Mapy lotnicze okolic Trembowli, Skałatu, Grymałowa, Kołomyi, Kamińca Podolskiego, Husiatynia i innych miejscowości położonych na tym terenie).

AGAD. *Protokoły dochodzeń, protokoły zeznań, telegramy, listy gończe, meldunki o działalności ukraińskich nacionalistów, osoby podejrzane o dezercje, szpiegostwo, obrażę majestatu państwa*. 29.09.1915-05.03.1916. Nr. 329. Sygn.93.

AGAD. *Telegramy, szkolenie kadry wojskowej, personalia odnoznaczenia żołnierzy, wojsko inżynieryjne. Interesujący dokument z dnia 12.09.1917 r w którym przestrzega się kadre oficerską przed lekkomyślnymi kontaktami z kobietami mogącymi być szpiegami. Trzy przykłady takich sytuacji*. Nr. 329. Nr. 23. 15/07/1917-02/01/1918

AGAD. *Zeznania świadków, bandytyzm w strefie przyfrontowej, dokumentacja dotycząca osób podejrzanych o współpracę z wywiadem rosyjskim i obrażę majestatu państwa*. Nr. 329. Sygn.64.

Dabrowski, J. 1938. *Wielka wojna. 1914-1918*. T. 1-2. Warszawa.

Materiały do dziejów zamków czerwonogradskich zebrane przez Aleksandra Czołowskiego, 1935. T. 2. Dobromil – Lisko. Biblioteka Narodowa. IV. 5460.

Zbigniew, B. i Wiraszka, M., 2001. *Kamieniec Podolski. Miasto-legenda*. Warszawa: NERITON.

Referens

Aftanazy, R., 1992. *Materialy do dziejów rezydencji*. T. 9. Dawne województwo podolskie. Warszawa: Instytut sztuki PAN.

AGAD. *Cesarsko-Niemiecka Armia Południowa. Kaiserliche Deutsche Südarkmee z lat 1914-1918*. Nr. 329. Sygn. 5. Mapy lotnicze okolic Trembowli, Skałatu, Grymałowa, Kołomyi, Kamińca Podolskiego, Husiatynia i innych miejscowości położonych na tym terenie).

AGAD. *Protokoły dochodzeń, protokoły zeznań, telegramy, listy gończe, meldunki o działalności ukraińskich nacionalistów, osoby podejrzane o dezercje, szpiegostwo, obrażę majestatu państwa*. 29.09.1915-05.03.1916. Nr. 329. Sygn.93.

AGAD. *Telegramy, szkolenie kadry wojskowej, personalia odnoznaczenia żołnierzy, wojsko inżynieryjne. Interesujący dokument z dnia 12.09.1917 r w którym przestrzega się kadre oficerską przed lekkomyślnymi kontaktami z kobietami mogącymi być szpiegami. Trzy przykłady takich sytuacji*. Nr. 329. Nr. 23. 15/07/1917-02/01/1918

AGAD. *Zeznania świadków, bandytyzm w strefie przyfrontowej, dokumentacja dotycząca osób podejrzanych o współpracę z wywiadem rosyjskim i obrażę majestatu państwa*. Nr. 329. Sygn.64.

Antoniuk, Ye., 2013. *Na krutezhazh prykordonnii, abo Merydian Chornokozyntsi*. Chernivtsi: Bukrek. [in Ukrainian]

Biblioteka im. V.I. Vernadskoho. Sektor kartohrafichnykh vydan. № 12942. 18 (28-8POD-2KAM) [in Ukrainian]

Brusylov, A., 1943. *Moy vospomynaniya*. Moskva: Voennoe yzdatelstvo Narodnoho komysaryata oborony. [in Russian]

Budynkovolodinnia № 4. vul. Haharina. Budynok urochystykh podii. Khmelnytske biuro inventaryzatsii. Inventaryzatsiina sprava. Kvartal 236/1 St.kv. 204. SO 8315-000. [in Ukrainian]

- Chemerynskyi, A., 2011, *Peredmostovi ukriplennia Halycha: zaliznychni blokhauzy na richtsi Dnister (teren sid Dubivtsi-Yezupil)*. Zamky Ukrainy: Doslidzhennia, zberezhennia, vykorystannia. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Halych, S.112-119. [in Ukrainian]
- Dabrowski, J. 1938. *Wielka wojna. 1914-1918*. T. 1-2. Warszawa.
- Falkenhain, Э., 1923. *Verkhovnoe komandovanye 1914-1916 v eho vazhneishykh resheniyakh*. Perevod s nemetskoho A. E. Sneseva. Moskva: Vysshyy Voennyi Redaktsyonnyi Sovet [in Russian]
- Herasymchuk, T. ta Holovina, A., 2017, *Budynok shtabu Pivdenno-Zakhidnoho frontu u Kamiansi-Podilskomu pid chas Pershoi svitovoi viiny. Suchasnyi stan ta kharakterystyka. Mahistrat Ruskyi*, 9. s.11-15. [in Ukrainian]
- Herasymchuk, T., 2014. *Korotka istorychna dovidka. Dytiacha biblioteka L.Ukrainky*, 38. Naukovyi arkhiv NIAZ «Kamianets». Zhytlovyi budynok (mur.) KhIKh st, okhor. № 16 – Khm, vul. L. Ukrainky 38, m. Kamianets-Podilskyi. № P- 369. [in Ukrainian]
- Horbovatyi, V., 2004. *U mistechku nad Zbruchem. Istoryko-kraieznavchyi narys*. Lviv: Triada plus. [in Ukrainian]
- Horlytskaia operatsiia: Sbornyk dokumentov myrovoi voiny na russkom fronte (1914-1917)*, 1941. Moskva. [in Russian]
- Inventarna sprava na domovolodinnia po vul. Petrovskoho, 72 (80) (b. Domanskoho). Fondy NIAZ “Kamianets”, inv. № 983. [in Ukrainian]
- Kamianets – ostannia stolytsia UNR. Putivnyk*, 2011. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006». [in Ukrainian]
- Khmelnyska miska rada. Ofitsiinyi sait, 2021. Vulytsi mista Naistarishi vulytsi mista Khmelnytskyi [online] Dostupno: <<https://khm.gov.ua/uk/content/vulyci-mista>> [Data zvernennia 22.09.2021] [in Ukrainian]
- Klembovskyi, V., 1920. *Stratehicheskyi ocherk voiny 1914-1918 hh. Ch. 5. Peryod s oktiabria 1915 po sentiabr 1916 h. Pozytysonnaia voina y proryv Avstryi na Yuho-Zapadnym frontom*. Moskva: Vysshyy voennyi redaktsyonnyi sovet. [in Russian]
- Kovner, O., 1986, *Slavna storinka istorii. Prapor zhovtnia*, 26 veresnia. [in Ukrainian]
- Lytvynov A. 1923. *Maiskyi proryv IX armyy v 1916*. Petrohrad. [in Russian]
- Maikher, A. 2015. *Sviato Voznesenska tserkva v Tarnorudi – Tarnoruda Podilsko Halytsko Volynska hildiia* [online] (Ostannie onovlennia: 11 lystopad 2015) Dostupno: <<https://www.tarnoruda.org.ua/uk/564/svyato-vozneseenska-cerkva-v-tarnorudi/2015/>> [in Ukrainian]
- Materiały do dziejów zamków czerwonogradzkich zebrane przez Aleksandra Czolowskiego*, 1935. T. 2. Dobromil – Lisko. Biblioteka Narodowa. IV. 5460.
- Monolatii, I., 2010. *Tsisarska Kolomyia. 1772-1918*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. [in Ukrainian]
- Nahnybida, R. 2011a. *Pamiatky kulturnoi spadshchyny Borshchivskoho ta Kamianets-Podilskoho raioniv (suchasnyi stan i vykorystannia v turystychnii sferi)*. *Zbirnyk naukovykh prats. Pratsi Tsentru Pamiatkoznavstva*, 20. Kyiv. [in Ukrainian]
- Nahnybida, R., 2011b. *Nevidomi memuarii spohady Zymaka Mefodiia Hryhorovycha – vazhlyve dzherelo u vyvchenni istorii Podilskoho kraiu. Naukovi zapysky Natsionalnoho zapovidnyka «Zamky Ternopilia»*. Zbarazh, S.69-81. [in Ukrainian]
- Nahnybida, R., 2021. *Budynok za adresoiu vul.Haharina, 4., m. Khmelnytskyi. Korotka istorychna dovidka*. Naukovyi arkhiv NIAZ «Kamianets». [in Ukrainian]
- Paladiichuk, S., 1996. *Spomyny polonenoho z Pershoi svitovoi viiny. Litopys Borshchivshchyny*. Borshchiv, S. 76-80. [in Ukrainian]
- Petrii, I., 2006. *Obloha ta zdobuttia Peremyshtsia Rosiiskymy viiskamy u 1914-1915 rr (zam materialamy presy ta spohadamy suchasnykiv)*. *Naukovi zoshyty*, Vyp. 8. Ch. 1. S. 213-221. [in Ukrainian]
- Plamenytska, Ye., 2010. *Naukovo-proektna dokumentatsiia. Istoryko-arkhitekturnyi oporny plan, mezhi i rezhymy vykorystannia zon okhorony pamiatok ta istorychnykh arealiv m. Kamiansia-Podilskoho*. Knyha 1. Tom. 1. [in Ukrainian]
- Pustynnikova, I., 2021. *Kamianets-Podilska biblioteka-filiia 6 dlia ditei* [online] (Ostannie onovlennia: 1 lystopad 2021) Dostupno: <<https://castles.com.ua/library.html>> [in Ukrainian]

- Reient, O., 2014. Velyka viina 1914-1918 pp. i Ukraina. U dvokh knykh. Knyha 1. Istorychni narysy. Kyiv: KJHO. [in Ukrainian]
- Romaniuk, I., 1994. Spohady pro Melnychchynu ta Borshchivshchynu. Ustia Yepyskopske. *Litopys Borshchivshchyny*. S. 83-92. [in Ukrainian]
- Rostunov, Y., red., 1975. *Istoriya pervoi myrovoi voiny 1914-1918 hh. V 2-kh tomakh*. Moskva: Nauka. [in Russian]
- Rybchynskyi, O., 2005, Yazlivets – misto renesansu. Zapysky NTSh. T. CCXLIX. Lviv, S. 270-309.
- Sadovska-Denysiuk, A., 1974. *Spohady pro Kopychyntsi v rr. 1910-19. Chortkivska okruha. Istoryko – memuarnyi zbirnyk*. Niu–Iork–Paryzh–Sidnei–Toronto. [in Ukrainian]
- Saranchuk, I. 2005., *Synkiv na vitrakh istorii. Istoryko-kraieznavechyi narys*. Chernivtsi: Misto. [in Ukrainian]
- Smolii, V., 2015. *Velyka viina 1914-1918 pp. i Ukraina: U dvokh knykh. Knyha 2: Movoiu dokumentiv i svidchen*. Kyiv: Klio. [in Ukrainian]
- Stepovyi, O., 1994, Tam, de Zbruch richku prokhodyly... *Litopys Borshchivshchyny*, 6. Borshchiv. [in Ukrainian]
- Talenskyi, N.A., 1944. Pervaia myrovaia voina 1914-1918 hh. (Boevye deistviya na sushe y na more). Moskva: Hospolytyzdat [in Russian]
- Talerhovskii almanakh*. 1924. Vyp. 1. Terror v Halychynе v pervyi peryod voiny 1914-1915 hh. Lvov.
- TsDIAK, 1915. Doneseniya y uvedomleniya pomoshchnykov nachalnyka Podolskoho HZhU v uezdakh, unter-ofytserov na zhandarmskykh punktakh, uездnikh yspravnykov y druhykh lyts y uchrezhdeniy o hrabezhakh, ubyistvakh, pozharakh y druhykh proysshestviyakh v hubernyy. (7 yanvaria 1914 – 18 yanvaria 1915 h). F. 301. Op. 1. Od. Zb. 1719. Ark. 210, 253, 257. [in Russian]
- Valius, O., 2007, Vzdovzh po Proskurivskii: Rozbudova vulytsi pochalasia v druhii polovyni KhIKh i tryvala do pochatku KhKh stolittia. *Podilski novyny*, 17 lypnia 2007 r, S.3. [in Ukrainian]
- Volkovynskyi, V.M., 2005, Boiovi dii ta viiskovi operatsii na ukrainskykh zemliakh u period Pershoi svitovoi viiny. *Problemy istorii Ukrainy KhIKh - pochatku KhKh st. s. 21-60*. [in Ukrainian]
- Yanitska, N., 2009. ulytsia Proskurivska: znaioma neznaiomka. *Podilskiy kur"ier*, 30 kvitnia. [in Ukrainian]
- Yesiunin, S., 2008. *Prohulianka Proskurovom. Istorychni narysy*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian]
- Yurkov, I., 2006. Brusylov u Kamianski-Podilskomu: Do 90-richchia Brusylovskoho proryvu *Podoliansyn*. S.6. [in Russian]
- Zaionchkovskiy, A. M., 1938-1939. *Myrovaia voina 1914-1918 hh. V 2 tomakh*. Moskva: Voennydat. [in Russian]
- Zaionchkovskiy, A., 1923. *Stratehicheskyi ocherk voiny 1914-1918 hh. Chast VI. Ot proryva Yuho-Zapadnogo fronta v mae 1916 h. do kontsa hoda*. Moskva: Voennydat. [in Russian]
- Zaionchkovskiy, A., 1924 *Stratehicheskyi ocherk voiny 1914-1918 hh. Chast VII. Kampanyia 1917*. Moskva: Voennydat . [in Russian]
- Zamky ta khramy Ukrainy, 2017. *Kopychyntsi* [online] Dostupno: <<https://castles.com.ua/kopych.html>> [Data zverenennia: 14.11. 2021]. [in Ukrainian]
- Zapolovskyi, V., 2009, Chernivetskyi dvoholovy orel (protokol odniiei vtraty). *Nezalezhnyi kulturlohichni chasopys «I»*. Lviv. S.136-139. [in Ukrainian]
- Zbigniew, B. i Wiraszka, M., 2001. *Kamieniec Podolski. Miasto-legenda*. Warszawa: NERITON.

Перелік скорочень:

AGAD - Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ДАХМО – Державний архів Хмельницької області

FRONTLINE CITIES AND TOWNS OF PODILYA DURING THE GREAT WAR: CURRENT STATE OF PRESERVATION AND CHARACTERISTICS OF THE BUILDINGS OF THE HEADQUARTERS OF THE SOUTH-WESTERN FRONT IN KAMYANETS-PODILSKYI AND PROSKURIV.

© Nahnybida R., 2021

Abstract: The article provides superficial information about the state of frontline towns and cities of Podilya during the First World War. Documents on the destruction of houses in the first days of the capture of Kamyanets-Podilskyi by Austrian troops are given. The plan of the city of Kamyanets-Podilskyi in 1905, on which there were marked the buildings where the headquarters of the divisions of the South-Western Front in 1915-1916 were located, is used in the article. Selected documents from the archives of the Southern Army concerning the events on the Russian-Austrian Front in 1915-1918, preserved in AGAD, are presented in the article, as well as a brief description of them. The main emphasis in the article is on the condition of the two buildings in which the headquarters of the South-Western Front were located, and the commander of the front, O. Brusilov, probably lived there. The historical past of the house at 38 Lesya Ukrainka Street in Kamyanets-Podilskyi is analyzed and its architectural description is given.

Local historians suggest that the building under study was built at the expense of the city as a residence for the reception of guests and delegations by the mayor. During his visit to Kamyanets-Podilskyi on March 30, 1916, Russian Emperor Nicholas II spent the night in the house with his adjutant, Count Vladimir Fredericks. Local historians also suggest that it was here that General Alexey Brusilov planned his famous breakthrough with Russian troops on the Austro-German front. In 1917, General Lavr Kornilov had a conversation in the house with the future Hetman of Ukraine, then General of the Russian Army Pavlo Skoropadskyi, about his participation in the coup and the overthrow of the Provisional Government.

The same is done for the house at 4 Gagarina Street in Khmelnytskyi (historical name of the city is Proskuriv). The appendices contain secret maps of the Austrian military command, unpublished drawings and forgotten photographs of the 1920s and 1930s, which show the condition of some cultural heritage sites after the Great (First) World War.

Of the large number of the listed real estate objects, only two of the above-described monuments, namely the house at 38 Lesya Ukrainka Street in Kamyanets-Podilskyi and the house at 4 Gagarina Street in Khmelnytskyi, monument protection accounting documentation was prepared. Other real estate objects, mentioned in the publication, in the settlements of Ternopil and Khmelnytskyi regions, which were damaged during the Great War, remain unexplored, unpromising and forgotten.

Key words: First World War, Kamyanets-Podilskyi, Proskuriv, Brusylovsky breakthrough, front, headquarters, architectural site, architectural description, certification of the object.